

Національна Академія наук України
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ІСТОРИЧНІ ЗОШИТИ

Н.О.ГЕРАСИМЕНКО

ІСТОРИЧНІ ПОДІЇ НА УКРАЇНІ
1657 – 1659 рр.
(ГЕТЬМАНСТВО І.ВИГОВСЬКОГО)
У ВИСВІТЛЕННІ С.В.ВЕЛИЧКА.

Київ 1999

Герасименко Н.О.. Історичні події 1657–1659 рр. (гетьманство І.Виговського) у висвітленні С.Величка. Серія “Історичні зошити” – К.: Інститут історії України, 1999. – С.

У брошюрі здійснено критичний аналіз подій доби гетьмана І.Виговського, описаних автором історичної праці початку XVIII ст., військовим канцеляристом Генеральної військової канцелярії Самійлом Васильовичем Величком та його поглядів на ці події.

Для істориків, викладачів та студентів, усіх хто цікавиться історією України.

Герасименко Неля Олексіївна – к.і.н., ст.наук.співр. Інституту історії України НАН України.

Автор: вміщених матеріалів висловлює особисту точку зору, що не обов'язково збігається з точкою зору редколегії.

Редколегія: *С.В.Кульчицький* (головний редактор), *О.І.Ганжа* (відповідальний секретар), *О.І.Гуржій*, *В.М.Даниленко*, *М.Ф.Дмитрієнко*, *В.С.Коваль*, *М.В.Коваль*.

Літературний редактор *М.Б.Озерова*
Набір підготувала *І.М.Варганова*
Коректор *С.М.Пільчевська*

У разі передруку матеріалів узгодження з редколегією обов'язкове.

1. Вступ

27 липня* 1657 р. помер гетьман Богдан Хмельницький, видатний державний діяч, засновник Української держави. Вона утворилася в ході Національно-визвольної війни українського народу проти польських магнатів і шляхти, що почалася у 1648 р. Це був складний для молодої держави час. Довготривала війна виснажила людські ресурси і підірвала економічний потенціал країни. Ненадійним виявився і військово-політичний союз з Московською державою,** проголошений на козацькій раді в м.Переяславі 8 січня 1654 р. Через два роки, 30 січня 1656р., у м.Вільно спокусившись запропонованим польськими дипломатами престолом Речі Посполитої, цар пішов на сепаратні переговори з польським урядом. Представників Української держави, яких гетьман направив на переговори і підписання угоди, до участі в них не допустили.

Таке ставлення царського уряду до України справило негативне враження на Б.Хмельницького, його уряд та тогочасне українське суспільство і спричинило пошуки нових союзників у довготривалій війні з Польщею. У таких складних політичних та економічних умовах український уряд продовжив розробку нової тактики і стратегії внутрішньої і зовнішньої політики, творцем якої став генеральний писар Іван Виговський.

Після смерті Б.Хмельницького та нетривалого першого гетьманства Юрія Хмельницького, 26 серпня 1657 р. на козацькій раді в м.Чигирині І.Виговського було обрано гетьманом України. Два роки очолював він козацьку державу, проте його особа та діяльність викликали і викликають суперечливі і неоднозначні оцінки вчених, які досліджували гетьманство І.Виговського.¹

* Дати подані у тексті за старим стилем.

** Таку назву мала Російська держава до кінця XVII ст.

Одним із перших, хто докладно описав історичні події, які відбулися в гетьманство І.Виговського, був Самійло Васильович Величко, автор історичного твору початку XVIII ст. Про автора відомо небагато. Народився він у 70рр. XVII ст. (точна дата не встановлена). У 1690 р., як видно із його праці, коли С.Величку виповнилося “кільканадцять літ”, він став служити в особистій канцелярії генерального писаря Української козацької держави, яка на правах автономії входила до складу Московської.² У той час генеральним писарем був В.Л.Кочубей, впливовий урядовець, близька до тогочасного гетьмана І.С. Мазепи людина. Генеральний писар відповідав за державне діловодство та зовнішні зносини, в тому числі листування гетьмана з іноземними правителями. Останнє доручалося найбільш довіреним військовим канцеляристам, серед яких був і С.В.Величко.

Людина високоосвічена, він володів декількома мовами, знав, як видно із його праці, значну кількість тогочасних літературних творів, мав власну бібліотеку, деякі з книжок якої збереглися до нашого часу.³

Через п'ятнадцять років служби у В.Л.Кочубея, на початку 1705 р. його перевели до Генеральної військової канцелярії на посаду військового канцеляриста. Там він служив до кінця 1708 р., коли, на думку одних дослідників, у зв'язку із стратою його колишнього покровителя В.Л.Кочубея, на думку інших — в результаті переходу гетьмана І.С.Мазепи із старшиною та військом до шведів, що більш достовірно, С.Величка було заарештовано і ув'язнено.⁴

Вийшовши на волю у 1715 р. при сприянні В.В. Кочубея, сина колишнього генерального писаря і судді, С.Величко поселився в с.Жуках на Полтавщині. У цьому селі, за його власним свідченням, 1720 р. він розпочав історичний твір. Пізніше переїхав у маєток В.В. Кочубея — с.Диканьку на Полтавщині, де доживав віку, займаючись літературною та вчительською діяльні-

стю. Там він переклав з німецького збірника на українську мову великий рукопис (866 карток, 4°) під назвою "Космографія", завершений 1728 р. під диктовку його учнями, оскільки С.Величко став погано бачити.⁵

Дата смерті автора цих праць невідома. Останнім роком його життя дослідники вважали 1728 р., рік закінчення "Космографії". Однак, як видно із купчого запису коваля с.Диканьки Ф.Жаботинського на продаж 9 травня 1729 р. двох нив полтавському полковнику В.В.Кочубею, у той час С.Величко був ще живий, бо в кінці купчої стояв підпис: "Справил сие писание Григорович канцел. полковий при Самоилу Величку".⁶ З двох праць С.В.Величка, які дійшли до нас, головним, звичайно, є історичний твір, в якому він прагнув дати правдивий опис подій історії українського народу. Історичні події 1657—1659 рр. описані С.Величком в першій частині історичного твору, яка мала назву "Сказаніє о войні козацкой з поляками чрез Зіновія Богдана Хмельницького, гетмана войск Запорожских в осми літех точи-вшойся" Рукопис С.Величка виконано українським скорописом початку XVIII ст. Стиль твору красномовний. У ньому відчувається освіта, що її в XVII ст. давала своїм вихованцям Київська академія.

Вперше цю пам'ятку видала Київська тимчасова комісія для розгляду давніх актів у 1848—1864 рр. у 4-х томах під загальною назвою "Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке". Перший том вийшов з друку у 1848 р. під назвою, яку дав йому сам автор. Пам'ятка друкувалася за списком, що належав М.Погодіну і був куплений для нього 1840 р. на аукціоні в Москві у відомого колекціонера старовини Лаптева. Нині цей список, що вважається оригіналом рукопису, зберігається в Санкт-Петербурзькій публічній бібліотеці ім. М.Є.Салтикова-Щедрина. Пізніше, під час друкування 4-го тому, став відомий ще один список, який належав М.О.Судієнку. Він придбав його разом з іншими

рукописами у нащадків Г.А.Полетики. Нині він знаходиться на зберіганні в інституті рукопису НБУ ім. В.І.Вернадського.⁷

1926 р. перший том праці С.Величка було підготовлено до другого видання Археографічною комісією Української академії наук. В процесі підготовчої роботи комісія користувалася тим самим списком М.Погодіна, що й її попередники, доповнюючи місця з дефектами пізнішою копією збірки М.Судієнка та враховуючи недоліки першого видання.⁸

Цитуючи далі текст першого тому твору, ми посилатимемося саме на друге його видання, оскільки в ньому враховано всі недоліки видання 1848 р.

1991 р. видавництво “Дніпро” випустило в світ Літопис” С.Величка (т. 1, 2) у перекладі на сучасну українську мову. Вступну статтю до цього видання написав В.О.Шевчук. Він же підготував коментарі, географічний та іменний покажчики, упорядкував ілюстративний матеріал та здійснив переклад тексту.⁹

Історичний твір С.Величка має широку джерельну базу. Джерелом до висвітлення історичних подій на Україні, які відбувалися у 1657—1659 рр. була, насамперед, історична поема польського письменника Самуеля Твардовського “Wojna domowa” (“Війна громадянська”).¹⁰

Самуель Твардовський (1600—1660 рр.) народився у шляхетній сім’ї міського писаря м.Скржипна. Навчався, за деякими даними, в ієзуїтському колеґіумі. 1621 р. у складі польського посольства, очолюваного князем К.Збаражським, відбув до Константинополя для переговорів про мир. Згодом служив при дворі шведського короля. Повернувшись із Швеції, поселився у своєму маєтку с.Зарубинцях біля містечка Збаража. З початком Визвольної війни, він у 1649 р. втік до Польщі і прийняв участь у війні поляків з козаками. Найбільш значні події Визвольної війни, які відбулися в 1648—1659 роках, С.Твардовський описав у історичній поемі “Війна

громадянська". Завдяки достовірному описові подій поема у XVII ст. здобула велику популярність не тільки в Польщі, але і в Україні.¹¹

Деякі відомості про автора "Війни громадянської" подав у творі С.Величко. Він розповів, що С.Твардовський був безпосереднім учасником описаних у поемі подій. Щоб викласти їх достовірно, він перебував недалеко від поля битви, детально вивчав хід подій і лише тоді, часто недосипаючи ночей, описував їх майстерно і поетично. Тільки захворівши, прикутий до ліжка, він змушений був залишити польське військо і повернутися до Польщі, де і помер. Однак праця його, як зазначає С.Величко, побачила світ і тому він був, на думку автора твору, щасливим. Коли сам він помер, "труди его не умерли и до людского уживаня сут приняти". Вони прославляють його розум і зберігають пам'ять про нього. В той же час С.Величко знав недоліки праці С.Твардовського і критично її оцінював.¹²

Ще одним джерелом, яке використав С.Величко для висвітлення історичних подій 1657–1659 рр в Україні, була праця відомого німецького історика, юриста і математика Самуїла Пуфендорфа (1631–1694 рр.) "Введеніє в гісторію Європейскую", перекладена на російську мову Гавриїлом Бужинським і у 1718 р. видана в Санкт-Петербурзі.

Син проповідника в Хемниці, С.Пуфендорф був на той час високоосвіченою людиною і вивчав у Лейпцигу міжнародне право, пізніше математику. З 1660 по 1670 р. очолював кафедру природничого і міжнародного права в Пфальці. 1670 р. за пропозицією шведського короля Карла XI очолив кафедру міжнародного права в університеті м.Лунда, пізніше став історіографом і радником шведського короля. У 1694 р. одержав шведське баронство.

Незважаючи на високий авторитет С.Пуфендорфа як вченого, С.Величко підійшов до його праці досить кри-

тично. Він вважав його не дуже обізнаним з подіями в Україні XVII ст., особливо з національно-визвольною війною проти польських магнатів і шляхти. С.Величко зазначав, що події описані ним на підставі газет і розповідей, а тому автор праці часто був необ'єктивним і помилявся.¹³

Ще одним джерелом, яке використав С.Величко для висвітлення історичних подій 1657—1659 рр., був діаріуш, або щоденник Самійла Зорки. За його даними, автор щоденника походив з Волині і був одним із двох січових писарів. Як молодшого за віком, січове товариство відпустило його з козаками на війну проти поляків, яку очолив гетьман Б.Хмельницький. В ході Визвольної війни С.Зорка перебував при гетьмані і описав події тих років в діаріуші. Канцелярист Іван Биховець зробив з нього копію, яка після його смерті перейшла до його сина Сильвестра, товариша С.Величка. Завантажений роботою в канцелярії, останній не зміг повністю переписати діаріуш, а зробив короткі виписки, про що пізніше, коли розпочав історичний твір, дуже шкодував.¹⁴

Видання історичного твору С.Величка одразу ж привернуло увагу дослідників і викликало неоднозначні його оцінки. Відомий вчений М.Костомаров, досліджуючи добу гетьмана Б.Хмельницького, зупинився на деяких недоліках історичного твору, відзначивши, що ним треба користуватися обережно, бо пам'ятки, вміщені в літописі, "иногда подложны".¹⁵

Схиляючись до думки М.Костомарова про обережність в користуванні Величковою працею, зазначаючи одночасно, що сам поважний вчений користувався нею "без всяких оговорок", російський вчений Г.Карпов піддав гострій, часто необґрунтованій критиці історичний твір С.Величка. Не вдаючись, як і М.Костомаров, до критичного аналізу історичних подій, викладених у творі, він звернув увагу лише на виявлені недоліки і на

цій основі зробив висновок, що Величкова праця є другорядним джерелом.¹⁶

Негативну оцінку Г.Карпов дав і джерелам, якими користувався Величко, і насамперед щоденнику міфічного, на його думку, С.Зорки. У той же час не можна не погодитися з деякими із критичних зауважень вченого, які він висловив відносно недоліків хронології твору, пов'язаних із неврахуванням його автором різниці в датах між католицьким і православним календарями.¹⁷

Високо оцінив історичний твір С.Величка відомий вчений О.Левицький у передмові до видання літопису Самовидця. Він особливо відзначив, що вона має характер вченої праці.¹⁸

Значну увагу творові С.Величка приділив відомий вчений, професор Київського університету В.Б.Антонович у своїх лекціях, присвячених аналізу джерел до історії Південно-Західної Росії. Він зазначав, що виклад подій у творі побудовано за формою літопису, тобто розповідь ведеться по роках. В той же час вчений відмічав, що праця С.Величка є цінним вченим твором.¹⁹

На думку В.Антоновича, перша частина твору була компіляцією, відомості до якого С.Величко запозичив з трьох джерел: С.Твардовського, С.Пуфендорфа і С. Зорки. Другу і третю частини Величкової праці вчений оцінив як найважливіше джерело з історії Південно-Західної Русі XVII ст.²⁰

1908 р. у Києві була опублікована 2-томна праця В.С.Іконнікова, присвячена аналізу російської історіографії. Значне місце в ній відведено творові С.Величка. Іконніков подає біографічні відомості про автора твору, вказує на існування різних списків літопису: Погодіна і Судієнка, аналізує джерелознавчу базу літопису.

Особливу увагу вчений звертає на щоденник С.Зорки, підкреслюючи відсутність його імені у джерелах і зазначаючи, проте, що його, як реальну особу, прийняли такі

вчені, як М.Костомаров, М.Максимович і В.Антонович. А О.Лазаревський приймав як реальність існування щоденника С.Зорки.²¹

Іконніков подає загальну оцінку твору С.Величка, відмічає працьовитість, добросовісність автора, патріотизм та зазначає, що його працю відрізняє висока художність, щирість і гумор. Зупиняється він і на окремих недоліках твору: пишномовності викладу і обширності опису, не завжди, на думку вченого, достовірного. Тому твір С.Величка, як вважав Іконніков, вимагає критичного аналізу щодо хронології, достовірності фактів та їх логічного зв'язку. Тобто вчений вперше поставив питання про необхідність критичного аналізу викладених у творі С.Величка подій та фактів. В той же час він підкреслював, що документи, наведені у Величкової праці, запозичені з канцелярії і архіву, є безцінними.²²

Аналізу одного із джерел історичного твору С. Величка — історичній поемі польського письменника С. Твардовського "Війна громадянська" — присвячена праця В.Петрикевича.²³

Третій етап в дослідженні історичного твору С.Величка пов'язаний з 20—30 рр. ХХ ст. Докладний аналіз джерел, використаних автором твору, його життєпис, світогляд та суспільно-політичні погляди, а також аналіз праць, в яких подані оцінки твору, висвітлив акад. Д.І.Багалій. Він відстоював автентичність переважної більшості джерел твору, в тому числі і щоденника С.Зорки. Вчений вважав твір С.Величка історичною працею, написаною на основі джерел.²⁴

Історичному творові С.Величка присвячені дослідження професора Полтавського інституту народної освіти П.Г.Клепацького. У 1923 р. він підготував статтю. "Діяріуш Самійла Зірки, секретаря Богдана Хмельницького", в якій спробував вичленити відомості, запозичені С.Величком із щоденника С.Зорки.²⁵

Аналізові твору С.Величка присвятив П.Клепацький ще одну статтю "Літопис Самійла Величка", опубліковану 1926 р. в "Записках Полтавського ІНО".²⁶ У своїх статтях вчений високо оцінив твір та його автора. Він назвав С.Величка "найповажнішим" істориком XVIII ст. З боєм зауважує вчений, що історіографія (на жаль, і українська) зробила з автора літопису містифікатора і красномовця. Тому, як вважає П.Клепацький, назріла потреба в підготовці солідної критичної праці, присвяченої "монументальному творові" С.Величка.²⁷

Вчений подає коротку біографію автора твору, аналізує використані ним джерела, при цьому справедливо зауважує, що С.Величко ставиться до використаних ним джерел досить критично. П.Клепацький підкреслює характерну ознаку історичного твору С.Величка: історія України подана не тільки в контексті світової історії, але і як її найактивніший чинник з часів Б.Хмельницького.²⁸

Вчений відзначає і недоліки твору: необережне користування літературними творами, фактичні помилки, проте вважає, що це не плямує його поважну працю, бо такі недоліки можна знайти у будь-якого літописця і дослідника.²⁹

Досліджуючи стан і проблеми української історіографії, не обминув увагою твір С.Величка і Д.І.Дорошенко.³⁰ Він вважав автора твору найцікавішим серед козацьких літописців. Д.Дорошенко подає його біографічні відомості, аналізує джерела твору, викладає погляди С.Величка. Дослідник приходиться до висновку, що Величків твір є цілком серйозною спробою систематичної та прагматичної історії і має характер наукового твору.³¹

Дослідженню історичного твору С.Величка, насамперед одному із його джерел — щоденнику С.Зорки, присвятив статтю М.Петровський.³²

Вчений, проаналізувавши праці своїх попередників, приходиться до висновку, що немає підстав до визнання

існування С.Зорки. Відносно ж його щоденника, то М.Петровський може прийняти його існування при умові, що він є першорядним джерелом для тогочасних подій.

Дотримуючись такої думки, він здійснює критичний аналіз історичних подій, які відбувалися у 1648—1657 рр., тобто в гетьманство Б.Хмельницького, як вони викладені у творі С.Величка. На основі здійсненого аналізу вчений приходять до висновку: щоденник С.Зорки є безумовним фальсифікатом. Навіть нові матеріали, опубліковані в той час М.Кордубою до даної теми, які суперечили деяким висновкам вченого, не захитали його віру в їх справедливість.³³

У одному з додатків до статті М.Петровський здійснює також критичний аналіз історичних подій, викладених С.Величком, які відбулися після смерті гетьмана Б. Хмельницького аж до Переяславської ради 1659 р. Таким чином, вчений аналізує також історичні події 1657—1659 рр. і приходять до висновку, що у їх викладі С.Величком є багато непевних відомостей, а також хронологічних і фактичних помилок. Тому, на його думку, і цією частиною твору С.Величка треба користуватися дуже обережно.³⁴

У 30—50 рр. ХХ ст. історичний твір С.Величка не привертая особливої уваги дослідників. Лише наприкінці 50рр. деякі відомості про С.Величка та його твір подав М.І.Марченко у своїй праці з української історіографії.³⁵

Дослідження історичного твору С.Величка було продовжено в кінці 60 — на початку 70 рр. ХХ ст. У статті Я.І.Дзири аналізується історіографія українських літописів XVI—XVIII ст., значна увага в ній приділена працям, присвяченим історичному творові. В результаті такого аналізу вчений прийшов до висновку, що Величків твір ще чекає на дослідників.³⁶

Інша стаття Я.І.Дзири, в якій розглядається праця С.Величка, була підготовлена до його 300-річчя від дня народження.³⁷ Вчений досліджує структуру твору, його списки, видання, подає біографічні відомості, джерела твору, зупиняється на гострій полеміці дослідників щодо одного із джерел — щоденника С.Зорки. Я.Дзира приєднався до думки тих вчених, які вважали щоденник вигадкою, але, на його думку, не самого Величка, а когось із його сучасників.³⁸

Автор статті справедливо зауважує, що у 30 рр. ХХ ст. без будь-якої наукової аргументації працю С.Величка було зараховано до “козацько-старшинських літописів” і це великою мірою спричинило недооцінку твору в українській історіографії. Крім того, вчений спробував захистити автора твору від ідеологічних закидів і зазначив, що немає жодних аргументів, які б довели необ’єктивність С. Величка у ставленні до козацької старшини і народу. Я.Дзира справедливо підкреслив, що автор твору оцінює гетьманів у залежності від того, як вони ставилися до інтересів України та її народу. Тому, зазначив вчений, справді наукове визначення історичних і суспільно-політичних поглядів Величка можна дати лише за умови уважного і глибокого вивчення всього літопису, з врахуванням його сильних і слабких сторін, а не шляхом висмикування окремих абзаців і фактів.³⁹

Таким чином, Я.Дзира підтримав думку своїх попередників щодо важливості критичного аналізу історичного твору С.Величка.

Наступним значним етапом у дослідженні історичного твору С.Величка стали 90 рр. ХХ ст. У 1991 р. у видавництві “Дніпро” вийшов твір С.Величка у 2-х томах у перекладі на сучасну українську мову. Вступну частину, коментарі, географічний та іменний покажчики, упорядкування ілюстративного матеріалу та переклад підготував В.О.Шевчук.⁴⁰ Таким чином, історичний твір С.Величка став доступний широкому загалу.

У "Передмові" до видання В.Шевчук подає біографічні відомості про автора, аналізує оцінки дослідників твору, висловлює ряд міркувань щодо його джерел, їх достовірності і насамперед щоденника С.Зорки. Він дослідив мову, літературні та публіцистичні джерела, вміщені у творі, а також провів джерелознавчий аналіз деяких опублікованих у ньому документів, які викликали найбільш гострі оцінки дослідників.

На основі аналізу В.Шевчук прийшов до висновку, що ці документи літературні або риторичні обробки відомих С.Величку фактів. Крім того, він сприймав щоденник С.Зорки реально існуючим. В.Шевчук високо оцінив твір як пам'ятку, якій немає рівних у тогочасній нашій культурі.⁴¹

Питанню дослідження проявів української національної свідомості у творі С.Величка присвячена стаття В. Соболя.⁴²

Вивчення історичного твору С.Величка продовжується в останні роки.⁴³

Таким чином, історичному творові С.Величка присвячена значна кількість досліджень, проте лише в деяких з них здійснено критичний аналіз викладених у ньому окремих історичних подій, фактів, а також суспільних поглядів його автора.

В той же час історична праця С.Величка, незважаючи на ряд недоліків, спричинених переважно джерельною базою, якою він користувався, і тепер викликає значний науковий інтерес. Тому, враховуючи значення цього історичного твору для вивчення історії України, необхідно, не вдаючися до джерелознавчого аналізу наявних у творі документів, дати науковий коментар основних історичних подій і фактів, які відбулися в гетьманство І.Виговського. Ця розвідка є другою частиною комплексного дослідження "Історичні події на Україні другої половини XVII — початку XVIII ст. у висвітленні С.В.Величка", перша частина якої вже опублікована.⁴⁴

¹ *Востоков А.* Судьба Выговских и Ивана Нечая // Киевская старина. — 1890. — № 1/3. — С.33-46; *Коренець Д.* Зносини гетьмана Виговського з Польщею в р. 1657-1658 // Записки наукового товариства ім. Т.Г.Шевченка. — 1900. — Т.38. — С.5-20. (Далі: ЗНТШ); *Костомаров Н.* Гетманство Виговського // Собр.соч. — СПб., 1903. — Кн.1. — Т.2. — С.309-403; *Герасимчук В.* Виговщина і Гадяцький трактат // ЗНТШ. — 1909. — Т.87. — С.5-34; Т.88. — С.23-50; Т.89. — С.46-71; *Герасимчук В.* Виговський і Ю.Хмельницький // ЗНТШ. — 1904. — Т.59. — С.1-40; Т.60. — С.23-40; Т.89. — С.46-71; *Стадник М.* Гадяцька унія // Записки Українського наукового товариства в Києві. — К., 1910. — Кн.7. — С.65-85; К., 1911. — Кн.8. — С.5-39; *Грушевський М.С.* Історія України-Руси. — К., 1937. — Т.10. — 393 с.; *Шевченко Ф.П., Смолій В.А.* Восстание под предводительством Пушкаря и Барабаша // Вопросы истории. — 1981. — № 2. — С.180-183; *Смолій В., Степанков В.* Переддень руїни (1650—1670 рр.) // Київська старовина. — 1993. — № 6. — С.2-16; *Степанков В.С.* Гетьманство Івана Виговського: Соціально-політична боротьба і проблема державного будівництва (серпень 1657 — вересень 1659 рр.) // Середньовічна Україна. — К., 1994. — Вип.1. — С.88-108; *Мицик Ю.* Іван Виговський // Володарі гетьманської булави. — К., 1995. — С.191-234.

² *Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке / Сост. Самоил Величко. — 1720. — К., 1855. — Т.3. — С.90.* (Далі — *Летопись С.Величка*).

³ *Апанович Е.М.* Рукописная светская книга XVIII ст. на Украине: Исторические сборники. — К., 1983. — С.16; *Дзира Я.І.* Українські літописи XVI—XVIII ст. в радянській історіографії // Історичні джерела та їх використання. — К., 1968. — Вип.3. — С.202.

⁴ *Летопись С.Величка. — Т.3. — С.90; Дорошенко Д.І.* Огляд української історіографії. — К., 1996. — С.25; *Марченко М.І.* Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.). — К., 1959. — С.73-74; *Дзира Я.І.* Самійло Величко та його літопис // Історіографічні дослідження в Українській РСР. — К., 1971. — Вип.4. — С.201.

⁵ *Дзира Я.І.* Самійло Величко та його літопис. — С.201; *Дорошенко Д.* Назв.праця. — С.25.

⁶ Інститут рукопису НБУ ім. В.І.Вернадського, ф.Х, спр.8438, арк.39 (Далі — Ін-т рукопису).

⁷ *Дорошенко Д.* Назв.праця. — С.28-29; Ін-т рукопису, ф. VII — I, спр.154 / 153.

⁸ *Величко С.* Сказаніє о войні козацкой з поляками. — К., 1926. — 268 с.

- ⁹ Самійло Величко. Літопис / Перекл. В.Шевчук. — К., 1991. — Т.1. — 369 с.; 1991. — Т.2. — 642 с.
- ¹⁰ Twardowski Samuel. Wojna domowa z rozaki i tatarzy, Moskwa, potym Szwedami i z wegry przez lat dwanascie za panowania Najjasniejszego Jana Kasimierza krola Polskiego toczaca sie. — Kalisz, 1681.
- ¹¹ Иконников В.С. Опыт русской историографии. — К., 1908. — Т.2. — Кн.2. — С.1583-1584.
- ¹² Величко С. Назв.праця. — С.248-252.
- ¹³ Там само. — С.8-9.
- ¹⁴ Там само. — С.30-31.
- ¹⁵ Костомаров Н. Богдан Хмельницкий. — Собр.соч.: Исторические монографии и исследования. — СПб., 1904. — Кн.4.(Т.IX-XI). — С.148.
- ¹⁶ Карпов Г. Начало исторической деятельности Богдана Хмельницкого. — М., 1873. — С.240-241.
- ¹⁷ Там само. — С.250, 252-253, 255-257.
- ¹⁸ Левицкий О. Опыт исследования о летописи Самовидца // Летопись Самовидца по новооткрытым спискам. — К., 1878. — С.63.
- ¹⁹ Б Антонович В. Источники для истории Юго-Западной России (Лекции проф.унив.св. Владимира). — 1880—1881. — Рукопись. — С.21, 23.
- ²⁰ Там само. — С.23—24.
- ²¹ Иконников В.С. Указ.соч. — Т.2. — Ч.2. — С.1588.
- ²² Там само. — С.1591,1593-1594,1597.
- ²³ Петрикевич В. Літопис Самійла Величка, а "Wojna domowa" Самійла Твардовського: Порівнююча студія. — Тернопіль, 1910. — 48с.
- ²⁴ Багалій Д.І. Нарис української історіографії: Джерелознавство. — К., 1925. — Вип.2. — С.54-92.
- ²⁵ Клепацький П.Г. Діяріуш Самійла Зірки, секретаря Богдана Хмельницького (спроба критичного аналізу літопису С.Величка). — К., 1923 // Ін-т рукопису, ф.Х, спр.12141. — 21 арк.
- ²⁶ Клепацький П.Г. Літопис Самійла Величка. — Полтава, 1926 // Ін-т рукопису, ф.Х, спр.17463, 31 арк.; Його ж. Літопис Самійла Величка // Записки Полтавського ІНО. — Полтава, 1926. — С.37-76.
- ²⁷ Ін-т рукопису, ф.Х, спр.17463, арк.1.
- ²⁸ Там само, ф.Х, спр.12141, арк.15—19; спр.17463, арк.2-14.
- ²⁹ Там само, ф.Х, спр.17463. — С.22.
- ³⁰ Дорошенко Д.І. Назв.праця. — Прага, 1923. — 221 с.; К., 1996. — 221 с.

- 31 *Там само.* — К., 1996. — С.24-28,35.
- 32 *Петровський М.* Псевдо-діяріуш Самійла Зорки // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. — К., 1928. — Кн.17 (1928). — С.161-204 (Далі: ЗІФВ ВУАН).
- 33 *Там само.* — С.161-164; 169-185; 188-189.
- 34 *Там само.* — С.198-204.
- 35 *Марченко М.І.* Українська історіографія (з давніх часів до середини ХІХ ст.). — К., 1959. — С.73-74.
- 36 *Дзира Я.І.* Українські літописи ХVІ—ХVІІІ ст. в радянській історіографії. — С.177-178.
- 37 *Дзира Я.І.* Самійло Величко та його літопис (До 300-річчя від дня народження літописця) // Історіографічні дослідження в Українській РСР. — К., 1971. — Вип.4. — С.198-223.
- 38 *Там само.* — С.205.
- 39 *Там само.* — С.205-207.
- 40 *Самійло Величко.* Літопис / Перекл. В.Шевчук. — К., 1991. — Т.1. — 369 с.; К., 1991. — Т.2. — 642 с.
- 41 *Самійло Величко.* Літопис. — Т.1. — С.5-21.
- 42 *Соболь В.* Епоха та її герої в літописі Самійла Величка // Слово і час. — 1995. — № 4. — С.5-12.
- 43 *Герасименко Н.О.* Історичні події 1648—1657 рр. в Україні у висвітленні С.Величка // Історична спадщина у світлі сучасних досліджень: Величко, Маркович, Маркевич, Костомаров, Яворський. — К., 1995. — С.5-59.
- 44 *Герасименко Н.О.* Назв.праця. — С.5-59.

2. С. Величко про гетьманство І. Виговського

а) Перші кроки на посаді гетьмана: формування внутрішньої і зовнішньої політики

Розповідь про гетьманство І. Виговського Самійло Величко починає зі смерті Б. Хмельницького, коли, як свідчить автор, почалася “між козацтвом и старшиною ихъ великое несогласіе і раздоръ о гетманство” Претендентами на булаву виступили син померлого гетьмана Юрій та генеральний писар І. Виговський. Гетьманом, за даними автора твору, був обраний І. Виговський, який мав орієнтацію на повернення до союзу з Річчю Посполитою. Підкреслюючи пропольську орієнтацію новообраного гетьмана, Величко посилається на лист, який І. Виговський відправив після смерті гетьмана Б. Хмельницького польській королеві, де визначив свої наміри прийти до згоди з Річчю Посполитою.¹

Відомостей про лист гетьмана І. Виговського до польської королеви, про який згадується у творі С. Величка, в документальних джерелах не виявлено. Але відомі пізніші його листи до королеви Марії Людвіги, як наприклад лист, відправлений 19(29) липня 1658 р. Тобто І. Виговський дійсно листувався з польською королевою, а можливо, і написав листа одразу ж після обрання гетьманом. Прихильність гетьмана “учинити згоду з королем полским” відмічав і автор літопису Самовидця, написаного наприкінці XVII ст. Намагання І. Виговського “всіми мірами опять бытъ подъ відініемъ Польши” підкреслив також автор історичної праці другої половини XVIII ст. Петро Симоновський.² Тобто в українській суспільній та історичній думці другої половини XVII—XVIII ст. чітко простежується висновок про пропольську орієнтацію гетьмана І. Виговського одразу ж з приходом до влади. Його підтверджують і польські джерела. Тому зрозумілим стає і висновок С. Величка, хоч історичні

факти, наведені автором далі у творі, іноді його заперечують..

Дещо відмінними від викладених С.Величком були також події, пов'язані з обранням гетьмана. З документальних джерел та історичних досліджень відомо, що перед смертю Б.Хмельницького гетьманом був обраний його син Юрій.

23 квітня 1657 р. Б.Хмельницький повідомив про це царя, зазначаючи у грамоті, що будучи "недосужен за изволеньем всіхъ полковниковъ вручил есмя гетманство сыну моему Юрію Хмельницкому". 14 травня того ж року гетьманський посол Федір Коробка у Посольському приказі в Москві зазначив, що гетьман "за старостію и за болізнію гетманство свое сдал за Радою полковниковъ и всего Войска сыну своему Юрію". На той час, як зазначив Ф. Коробка, Юрію виповнилося 16 років. Проте влада гетьманського сина, хоч він одержав від батька булаву, за словами гетьманського посла, була номінальною: поки живий Богдан Хмельницький, називатися і підписуватися гетьманом мав він.³ Юрій залишався на цій посаді після смерті батька, про що у творі не згадується. Ситуація, яка склалася напередодні виборів гетьмана, зазначена у листі генерального писаря І.Виговського, відправленому 16 серпня 1657 р. царському воеводі Зюзіну: "Гетманом все старші ны оставили пока что Юрия Хмельницкого, а впредь как будет — не ведаю. Вскоре по погребении будет рада всей старшины и некоторой части черни, а что на ней усветуют — не ведаю".⁴

С.Величко ж, розповівши про обрання І.Виговського гетьманом, подає його біографічні дані — "Изясленіе о Виговском". У ньому він справедливо зазначає, що за походженням новообраний гетьман був з "шляхты русской" Дійсно, рід І.Виговського належав до служилої руської православної шляхти, які оселилися у Вигові Овруцького повіту Київського воеводства. Виговські

служили переважно в судово-адміністративному апараті Речі Посполитої, до складу якої з 1569 р. входили українські землі. Так, в Житомирському замковому суді посаду возного обіймав І.Вигівський, в канцелярії Києва служив В.Вигівський. Іван Остафійович Вигівський, майбутній гетьман, розпочав свою службу між 1626 і 1640 рр. у Луцьку спочатку як підписск, а згодом намісник підстарости у місцевій канцелярії, одночасно займаючись адвокатською практикою, тобто справді був, за висловом С. Величка, "біглим в ділехъ писарскихъ".⁵

Після придушення козацького повстання 1638 р., як зазначає автор твору, коли на чолі козацького війська, замість українського гетьмана, урядом Речі Посполитої було призначено польського комісара, то писарем при ньому був І.О.Вигівський. Тоді він і познайомився з чигиринським сотником, пізніше гетьманом Б.Хмельницьким. Так викладені ці сторінки біографії І.О.Вигівського і в розвідці Ю.Мицика. Автор теж вважав, що з 1638 р. майбутній гетьман служив писарем при Яцеку Шемберку, комісарові Речі Посполитої над Військом Запорізьким. Приймає Ю.Мицик як версію і знайомство в той час І.Вигівського з Б.Хмельницьким. Проте, за іншими даними, наведеними в дослідженні Н.Яковенко, І.Вигівський з 1640 по березень 1648 р. служив підписком в Київській канцелярії.⁶ Таким чином, ці сторінки біографії майбутнього гетьмана ще потребують уваги дослідників, що допоможе більш точно встановити достовірність цієї інформації С.Величка.

З березня 1648 р., як зазначено у творі, І.Вигівський разом з очолюваним польським комісаром козацьким реєстровим військом виступив проти повсталих козаків на чолі з Б.Хмельницьким. У битві під Жовтими Водами І. Вигівський потрапив у полон до кримських татар, в той час союзників гетьмана. Тоді він і звернувся, за свідченням С.Величка, за допомогою до гетьмана. Автор твору, посилаючись на "старихъ людей повісти",

вказав і ціну викупу І.Виговського, якого гетьман Б.Хмельницький “за одну вименяль шкапу” у кримського хана.⁷

Деякі з цих відомостей С.Величка підтверджуються документальними джерелами. Так, про полон І.Виговського і викуп його Б.Хмельницьким розповідали московському царю посланці від Запорізької Січі, які прибули до Москви в листопаді 1657 р.: “... он не природный запорожский козак, а взяти из польского войска на бою в языціхъ” при Жовтих Водах, в якому служив ротмістром, гетьман подарував йому життя і зробив писарем.⁸

“Изясленіє” про І.О.Виговського С.Величко закінчує обранням його на гетьманство. Вибори, за даними автора твору, відбулися 12 вересня 1657 р., що невірно. Насправді Чигиринська рада по обранню гетьмана була проведена 26 серпня. Не відповідають дійсності і відомості, наведені у творі, про відсутність на цій раді полтавського полковника Мартина Пушкаря. Він нібито довідався про плани більшості з козацької старшини обрати гетьманом І. Виговського і маючи до нього “антипатію і недоброхотство” та вважаючи його “недостойним того гетьманського уряду”, на вибори не поїхав. Як видно із документальних джерел і досліджень вчених, М.Пушкар на Чигиринській раді був і до вибору гетьманом І.Виговського поставився лояльно. Це засвідчили пізніше московському царю запорозькі послы, прибувши в листопаді 1657 р. до Москви; “Не всі де полковники и войско Ивана Выговского на гетманство обирали, а обирали его ті полковники, которые ему совітны: первой Грицко Лесницкой, да Іркліевской, да Пушкаръ, да Ніжинской полковникъ”.⁹ Отже, під час виборів гетьмана на Чигиринській раді М.Пушкар не був ще в опозиції до І.Виговського.

Підтримка М.Пушкаря для новообраного гетьмана мала важливе значення, адже полтавський полковник

здобув великий авторитет і повагу в козацькому війську. Він брав активну участь у Визвольній війні з її початку і був найближчим соратником Б.Хмельницького. Його ім'я зустрічається в документах Визвольної війни ще у 1649 р. На чолі полтавського полку він брав участь у багатьох військових операціях.¹⁰

Так, М.Пушкар разом з гетьманським сином Тимошем та іншими полковниками здійснив у 1649 р. похід у Молдавію. Він воював з польським військом під Вінницею і Берестечком у 1651 р., витримав облогу поляків у фортеці Охматов.¹¹

Ставши гетьманом, І.Виговський, за даними С.Величка, відправив польське посольство, яке прибуло до Чигирини ще при Богдані Хмельницькому. Дійсно, в червні 1657 р. до гетьмана Богдана було направлене польське посольство, очолюване королівським секретарем Станіславом Казимиром Беншовським, який добре знав генерального писаря І.О.Виговського, бо у 20 рр. служив разом з ним у Луцькій гродській канцелярії. Після смерті Б.Хмельницького переговори з польськими послами вів новообраний гетьман І.Виговський. Результатом їх стало взаємне зобов'язання польської і української сторін дотримуватися визначених кордонів по ріках Случ і Горинь, територія між якими мала залишатися нейтральною.¹² Одночасно І.Виговський 16 вересня 1657 р. відправив посланця на Січ з повідомленням про своє обрання і проханням затвердження на посаді. З посланцем до січової церкви було відправлено дві тисячі "талярей битих"* з державного скарбу і тисячу

* Таляр — велика срібна монета, вагою близько 20 г, найменування якої походить від назви чеського міста Йоахімсталя, де вона вперше була випущена в 1518 р. Карбування таляра швидко поширилося в країнах Європи. Монета увійшла до грошового обігу України в 60 рр. XVI ст. Але справжнім "золотим віком" талярної монети в Україні стало XVII ст. З другої половини XVII ст. в Лівобережній Україні таляри виступають у джерелах з епітетом

від новообраного гетьмана на поминання душі померлого гетьмана Б.Хмельницького.¹³

26 вересня 1657 р. І.Виговський одержав лист від січового товариства за підписом кошового отамана Павла Гомона, представлений у тексті твору С.Величка. У листі висловлювався докір за порушення традиції, яка встановилася при виборах гетьмана, адже його попередники, в тому числі і Б.Хмельницький, обиралися на Січі. Оскільки ж вибори вже відбулися, то вони, не бажаючи, як зазначалося в листі, “той елекции нарушати и разорати”, погоджувалися з вибором. Але висували до гетьмана певні вимоги. По-перше, гетьман мав низове Військо Запорозьке “в ласці своєї ховати”, радитися з ними відносно “новинокъ і затівовъ”, якщо вони торкалися “вітчизни нашої”. Січовики, крім того, пропонували гетьману залишатися в “сильной протекции... монархи нашего всероссийского”, а не шукати “ласки и ходотайства” польського короля.¹⁴

Лист І.Виговського на Січ і відповідь січового товариства за підписом кошового отамана Павла Гомона не автентичні. Як і деякі інші листи, наведені у творі Величка, вони стилізовані автором і потребують окремого джерелознавчого дослідження. Мало відомо і про П.Гомона. У документах згадується лише, що при переговорах послів гетьмана І.Виговського з царськими боярами, які відбувалися в квітні 1658 р., зазначалося, що “в Запорогахъ прежнего кошевого атамана Пашка оставили и выбрали иного...”¹⁵ Можливо, це і був кошовий отаман П.Гомон.

Своє відношення до цих листів висловив М. Грушевський. На його думку, листи були “скомпоновані” С. Величком, проте вони співзвучні позиції Січі відносно

“битий” що означало: карбований, щоб відрізнити реальну монету від лічильної одиниці. Див.: Котляр М.Ф. Нариси історії обігу й лічби монет на Україні XIV – XVIII ст. – К., 1981: – С.98, 149, 238.

городової козацької старшини та гетьманського оточення. Січове товариство вважало, що гетьман за давньою традицією повинен обиратися на Запоріжжі. Залишаючи Січ, він мав повідомляти товариство про усі найважливіші події, надсилати їм дарунки, просити поради в найважливіших питаннях. На Січі були переконані, щогорова старшина узурпувала владу, хоче розпоряджатися булавою і урядами без січового рішення. Зважаючи на це, Січ прагнула відокремитися від городового козацтва. З цією метою була заведена незалежна від городової січова артилерія і клейноди. В той же час січове товариство прагнуло поставити в залежність від нього сусідні території України.¹⁶

Таким чином, листи гетьмана І.Виговського і січового товариства, наведені у творі С.Величка, не автентичні, проте описані в них події цілком достовірні і співзвучні тогочасним суспільним настроям. Вони полягали в тому, що центр політичної влади в той час переміщувався від Січі до гетьманської резиденції в місті Чигирині. Городове козацтво, що в переважній масі знаходилося на службі Речі Посполитої, стало військом сформованої в ході Визвольної війни Української держави. Вплив січового товариства на суспільно-політичні події в Україні значно зменшився. В такій ситуації не було потреби, як раніше, їхати на Січ для виборів гетьмана і рахуватися з рішенням січовиків. Січове товариство не могло з цим змиритися і почало незалежнюватися від гетьманського уряду і городового козацтва.

Січова старшина була незадоволена таким станом речей і пов'язувала їх з вибором гетьманом І.Виговського, ще й крім того, що він почав втручатися в події на Січі. Так, гетьман дав розпорядження про зміну кошової старшини через заворушення січового козацтва. В свою чергу, кошовий отаман Яків Барабаш проголосив вибір І.Виговського не відповідним традиціям, бо він стався

без участі низового Війська Запорізького та вимагав унезалежнити Січ від городового Війська Запорізького.¹⁷

Для того, щоб покарати своєвільних запорожців, гетьман наказав перекрити дороги на Січ і заборонив привозити туди з міст, містечок і сіл промислові і продуктові товари. На шляхах до Січі були поставлені два козацькі полки: ніжинський і прилуцький. Про козацьку залогу у Полтавському повіті згадує і автор літопису Самовидця, але, замість Прилуцького, називає Стародубський полк. Вважалося, що полки були поставлені для затримання послів січового товариства, направлених без дозволу гетьмана до Москви. Але головною метою цієї залогі була блокада Запоріжжя. Козаки, за даними Самовидця, стояли там “час немалій, а далі збунтовавшись, назад повернули”.¹⁸

Січова старшина прагнула дійти згоди з гетьманом. Вони просили зняти блокаду і не направляти війська на Січ, як то задумав І.Виговський. У відповідь на це прохання гетьман вимагав видачі йому кошового отамана Січі Я.Барабаша.¹⁹ Проте це було неприйнятно для січового товариства, бо за традицією, яка існувала на Запоріжжі, усі, хто там проживав, користувалися захистом Січі і не могли бути видані.

Так виник конфлікт у гетьмана І.Виговського з січовим товариством, породжений його політикою з позиції сили. У цьому протистоянні з гетьманом січова старшина вирішила шукати підтримки у царського уряду і направила послів до Москви. Одночасно змінилася позиція полтавського полковника М.Пушкаря щодо гетьмана: від пасивно-лояльної до ворожої. Причиною, що викликала незадоволення М.Пушкаря і козаків Полтавського полку було призначення гетьманом намісником і старостою Гадяцької волості, яка входила до Полтавського полку, Тимоша Прокоповича. Він викликав нарікання і протести у жителів Полтавщини, бо став заводити кріпацькі

порядки і управляти волостю без погодження з полтавським полковником.²⁰

Незадоволені були жителі та старшина Полтавського полку і тим, що гетьман без їх згоди надав “на вибиранье живности” посланцю шведського короля до гетьмана “лютрові” і полякові” Юрію Немиричу ряд маєтків польських магнатів у Полтавському полку по річках Псьол і Ворскла. Серед них було шість міст: Кременчуг, Кишенька, Переволочна, Кобеляки, Білики та Нові Санжари. Новий власник наклав на жителів цих міст великі побори.²¹

До складної ситуації, що виникла через це в Полтавському полку, додалася блокада Запоріжжя, яка відбилася на традиційних торгових зв'язках Січі з Полтавщиною. Таким чином, збіглося незадоволення політикою гетьмана полтавських козаків на чолі з М.Пушкарем і запорожців — з Я.Барабашем. Можливо, при цьому певну роль відіграла їх “антипатія” до І.Виговського, на яку вказав у творі С.Величко. Але не вона була головним мотивом у діях такого досвідченого військового і політичного діяча, як М.Пушкар. Про це зазначали і послі гетьманського уряду до московського царя: “Пушкар і сам тому не рад, та збивають його своєвільники і гультяї”.²²

Таким чином, І.Виговський з перших кроків діяльності на посаді гетьмана спирався насамперед на козацьку старшину, не враховуючи інтереси інших верств українського суспільства. Тому його дії викликали загальне невдоволення в країні. Відкрито виступили проти його політики січове товариство і козацтво прилеглих до території Січі полків: Це і об'єднало інтереси супротивників гетьмана і спричинило єдність їх дій. У такій ситуації полтавський полковник мав враховувати настрої

* Тобто лютеранину.

** Юрій Немирич походив з української шляхти.

козацтва очолюваного ним полку. Тобто протистояння між Виговським і Пушкарем та Барабашем можна вважати результатом складних політичних та економічних процесів, які відбувалися в Україні і чітко окреслилися у ході міжусобної війни.

Подальші події, описані С.Величком, торкалися насамперед зовнішньої політики гетьмана. Автор твору повідомляє про укладення союзу між гетьманським урядом і трансільванським князем Ракочі, про тісні взаємовідносини гетьмана з московським царем, якого він захоплював до спільного походу проти Польщі.²³ Проте останнє суперечить висновкам С.Величка, викладеним на початку його розповіді про І.Виговського, відносно пропольської орієнтації гетьмана, яку він зайняв одразу ж після обрання на гетьманську посаду. Але стосунки України з цими двома державами описані автором вірно, що підтверджується пізнішими дослідженнями.²⁴

Зміни у відносинах гетьмана з царським урядом сталися після козацької ради у м.Корсуні, проведеної 30 вересня 1657 р., про яку С.Величко зовсім не згадує у творі. На цій раді через назріваючий конфлікт з полтавським полком та його полковником, а також із січовим товариством І.Виговський став нібито відмовлятися від гетьманської булави. Представники козацької старшини почали умовляти його, і він швидко погодився. Обрана гетьманом тактика під час Корсунської ради дала результати — він повторно одержав гетьманську булаву. Це забезпечило йому значну перевагу у боротьбі з опозицією і підтвердило правильність його політичного курсу, який полягав у боротьбі з Московською державою за збереження козацьких прав і привілеїв. Така політика вела до консолідації навколо гетьмана старшини. У продовження цієї політики на Корсунській раді було прийнято важливе для Української держави рішення про укладення союзу зі Швецією.²⁵ Останнє означа-

ло, що гетьманський уряд прагне проводити свою власну зовнішню політику, незалежну від Московської держави.

Одночасно з певними успіхами гетьмана в зовнішній політиці відбувалося падіння його авторитету в Україні. Однією з причин цього, за свідченням С.Величка, було заволодіння І.Виговським скарбом Б.Хмельницького "в мільон", коли він відіслав сина померлого гетьмана Юрія на навчання. В історичній праці першої половини XVIII ст., відомій під назвою "Краткое описание Малороссии" уточнено, що цей скарб був "на мільйонъ талярей".²⁶

Відомості С.Величка про заволодіння І.Виговським скарбом Б.Хмельницького і ставлення до цього тогочасного українського суспільства підтверджують документальні джерела. Про це в лютому 1658 р. повідомляв короля Речі Посполитої його посол в Україні, волинський каштелян С.К.Беньовський: "Неменьшую ненависть навлек он на себя и тем, что недавно ездил с несколькими тысячами в Гадяч откапывать сокровища Хмельницкого".²⁷ Тобто справа з привласненням І.Виговським скарбу Б. Хмельницького набула на Україні широкого розголосу і була негативно сприйнята в тогочасному українському суспільстві. Користолюбство, одна з найгірших якостей державного діяча, значно сприяла падінню його авторитету. І це не дивно. Давньогрецький історик Фулідід серед чотирьох якостей, які повинен мати державний діяч, — розум, красномовство, патріотизм і безкорисливість — вважав найважливішими дві останні.²⁸ Яким із скарбів Б. Хмельницького заволодів І.Виговський невідомо. Їх, як показують дослідження вчених, було декілька: крім названого, у листі С.К.Беньовського скарбу у Гадячі, відомі також інші: на Запоріжжі, у Дубно та Чигирині. Інші мабуть дісталися все ж Ю.Хмельницькому, бо пізніше, коли він став гетьманом, лише за військову допомогу кримського хана він заплатив йому мільйон золотих.²⁹

Проте для С.Величка, мабуть, не мало суттєвого значення, яким із скарбів заволодів І.Виговський. Його, як і сучасників тих подій, схвилював сам факт, тому і дістав відображення у творі.

Поряд із подіями, які відбувалися в Україні на початку гетьманства І.Виговського, С.Величко подає у творі інформацію про політичні події у сусідніх країнах, які в тій чи іншій мірі відбивалися на її становищі. Це насамперед польсько-шведська війна, вступ у війну зі шведами датчан і розгром ними шведського флоту та укладення союзу Речі Посполитої з Бранденбурзьким князівством. У творі описано посольство московського царя до польського короля, з претензіями на королівський престол, обіцяний царю за Віленською угодою 1656 р.³⁰

В середині жовтня, за даними С.Величка, до Москви було відправлено українське посольство на чолі з корсунським полковим осавулом Юрієм Миневським. Дійсно, таке посольство, до складу якого входили названий осавул, писар Василь Миневський та сотник Єфим Коробка, як зазначено в документах і дослідженнях вчених, дійсно було відправлено до Москви і прибуло туди 8 листопада 1657 р. Посли повідомили царя про обрання гетьманом І.Виговського, просили царського підтвердження його на гетьманстві і надіслання йому військових клейнодів. Для вручення грамоти на гетьманство і прийняття присяги цар відправив в Україну разом з козацьким посольством московське на чолі з ржевським намісником, царським ближнім окольничим і оружейничим Богданом Матвійовичем Хитрово.³¹

Дата відправлення посольства та прибуття його в Україну у творі С.Величка не зазначена. Проте відомо, що козацьке і московське посольства відбули з Москви 30 листопада (с.с.) 1657 р. У царській грамоті, яку Хитрово віз гетьману і старшині, зазначалося, що І. Виговський має при царському посланці “зложити присягу на вірну підданчу службу”.³²

Як зазначено у творі, І.Виговський зложив присягу на вірність царю і одержав на гетьманство царську грамоту і булаву. Мартин Пушкар, за даними Величка, "ожесточившись" проти Виговського, на козацьку раду в Переяслав не поїхав. Він звернувся до Запоріжжя про допомогу проти гетьмана і одержав 600 січовиків на чолі з полковником Яковом Барабашем. У відповідь на це Виговський направив послання до кримського хана, пропонуючи йому відновити "союз і приязнь", на що одержав позитивну відповідь.³³

Якщо відомості відносно відсутності М.Пушкаря на Переяславській раді достовірні, то час відновлення союзу з кримським ханом вказаний Величком неточно. Одразу ж після свого обрання на Чигиринській раді гетьман І. Виговський 10 вересня 1657 р. направив листа кримському хану з повідомленням про своє обрання і пропозицію відновити попередній союз. Проте зустріч гетьмана з послом хана Карач-беєм відбулася взимку 1658 р., і на ній була підписана угода про мир і взаємодопомогу.³⁴

Заручившись підтримкою кримського хана, гетьман, за даними С.Величка, прагнув все ж до примирення з М.Пушкарем, "для чого писав до него лагодне и ласкаве, призиваючи его ку собі в приязнь и згоду" та нагадуючи про наслідки міжусобної ворожнечі. Дійсно, в одному з листів І.Виговського до М.Пушкаря, який зберігся і опублікований, гетьман просив полтавського полковника не починати "напрасного кровопролитія", не збирати козаків і "бунтовъ" не заводити. Проте цими листами, як вважав автор твору, гетьман не зарадив незгоді між ним і полтавським полковником і змушений був вдатися до військової сили.³⁵

В подальшому тексті твору С.Величка викладені міжнародні події, які відбувалися на початку 1658 р. під час свята католицького Різдва в сусідніх з Україною країнах, переважно в Польщі. Він повідомляє про

результати посольства коронного стражника Яскульського до Туреччини та заходи Швеції до укладення мирної угоди з Польщею. Радісною подією на початку 1658 р. для польського короля, на думку С.Величка, була також звістка про спроби гетьмана І.Виговського та козацької старшини замиритися з урядом Речі Посполитої. Підписання мирної угоди, як зазначав автор твору, відкладалося до “свять рождества г[о]сп[о]дня по календару рускомъ” внаслідок протиріч, які виникли в цьому питанні в українському суспільстві.³⁶

Справді, з початком 1658 р., як видно із документальних джерел, активізуються польсько-українські взаємини. Про причини цього повідомляв у січні 1658 р. польському королю волинський каштелян С.К.Беньовський. Як видно з його листа, гетьману І.Виговському не сподобалося “нго московское, которое лежит у него на шее”. У зв'язку з цим він направив до польського короля послів Федоренка і Демка для встановлення перемир'я.

В цьому ж листі Беньовський повідомляв королю, що гетьман направив посланців з листами і з пропозицією перемир'я і до кримського хана. Проте посланців захопили в полон запорожці, а листи відправили до московського царя.³⁷ Ще інтенсивнішими польсько-українські переговори стали в лютому 1658 р. У перших числах до волинського каштеляна С.К.Беньовського прибув гетьманський посланець — львівський купець, грек Теодозій Томкевич. Він привіз листи гетьмана до короля, канцлера, київського воеводи і волинського каштеляна. Т.Томкевич мав передати на словах Беньовському прихильність гетьмана до згоди з Польщею, а також в'яснити повноваження, надані королем волинському каштеляну для ведення переговорів з українським урядом. У травні 1658 р. Т.Томкевич за дорученням гетьмана знову відбув для переговорів із С.Беньовським.³⁸

Одночасно для зручності і потаємності переговорів з польським послом до м.Межибога, що на Волині, виїхав полковник п.Тетеря. Офіційною метою його поїздки було розслідування скарг Польщі на козацькі залоги, розміщені у прикордонних з нею землях.³⁹

Таким чином, в кінці 1657—на початку 1658 р. гетьманський уряд на чолі з І.Виговським здійснив ряд заходів на зміну орієнтації від союзу і протекції з Московською державою до пошуку нових союзників, серед яких головна увага приділяється відновленню дружніх відносин з Польщею. Тому відомості С.Величка про пропольську орієнтацію гетьмана І.Виговського та його уряду в цей період хоч і не повні, але цілком достовірні і підтверджуються як документальними джерелами, так і пізнішими дослідженнями.

Одночасно з відновленням українсько-польських відносин гетьман І.Виговський, як показано у творі С.Величка, не пориває стосунків із царським урядом. З цією метою “між святами Різдва” гетьман відправив листа до путивльського воеводи Микити Олексійовича Зюзіна (Величко помилково називає його Олексієм Микитичем), в якому пропонував зустрітися для поради у справах.⁴⁰ Зустріч, як зазначено у творі, відбулася “в Константинові, в неділю по крещеніи г[о]с[по]днемъ” Дійсно, І.Виговський і М.Зюзін зустрічалися у прикордонному містечку Костянтинові 17(27) січня 1658 р. Під час зустрічі вони мали довгу розмову, зміст якої путивльський воевода переказав у донесенні царю. У донесенні було зазначено, що під час розмови гетьман запевняв його у своїй вірності царю, хоч і був ображений прийомом у Москві делегації Запорізької Січі.⁴¹

б) Старшинсько-козацька опозиція гетьману та початок міжусобної війни на Україні

Після зустрічі з М.Зюзіним, як зазначено в творі С.Величка, І.Виговський від'їхав до Гадяча, де за його наказом було страчено частину гадяцької старшини та урядовців, які підтримали М.Пушкаря. З Гадяча гетьман направив гадяцького намісника Тимоша* до полтавського полковника Мартина Пушкаря з пропозицією “аби пересталъ своего упору и гніва и склонилъ к нему Виговскому до приязни” На це М.Пушкар відповів Тимошу, що гетьман хоче мати з ним таку приязнь, яку мав у Гадячі, де скарав “лутших от себе товаришовъ войска Запорожского” Тому пригадавши Тимошу попередні провини, наказав закувати його в кайдани і відправити до “воеводи Колантаєвського” Ці відомості, наведені у творі С.Величка, не знайшли підтвердження в документальних джерелах, проте М.Грушевський вважає їх вартими уваги, як такі, що ґрунтуються на місцевих полтавських переказах.⁴²

В той час гетьман, чекаючи на повернення посланця, виступив з Гадяча до Миргорода, де кілька днів перебував у миргородського полковника г.Лісницького. Там він одержав звістку про арешт М.Пушкарем гетьманського посланця. “Ураженъ и розгніванъ”, він відправив до Полтави сербський полк для арешту полтавського полковника. Це, на думку С.Величка, і стало приводом до міжусобної війни. Як видно з листа М.Пушкаря, написаного 8 лютого 1658 р. і відправленого з посланцями до царя, сербський полк складався із “волох, сербов и козаков охотников” На чолі козаків гетьман поставив колишнього Брацлавського полковника Івана Богуна, а над іноземцями — полковника Івана Сербіна.⁴³

* Тимоша Прокоповича.

Направивши сербський полк для арешту М.Пушкаря, гетьман І.Виговський 25 січня 1658 р., як зазначено у творі, повернувся до Чигирин. Ця ж дата зазначена і в документальних джерелах. Дискусійним залишається лише питання про причину його повернення. Так, М. Грушевський вважав, що гетьман від'їхав до Чигирин, коли довідався про розгром сербського полку, щоб зібрати військові сили або вести переговори з ханом про допомогу. Дійсно, взимку 1658 р. у Чигирині гетьман вів переговори з послом хана й уклав мирну угоду.⁴⁴

За даними С.Величка, сербський полк, можливо, втративши орієнтацію, замість Полтави опинився біля селища Великі Будищі. За іншими відомостями, про які повідомляли свідки тогочасних подій, сербський полк у кількості півтори тисячі козаків підійшов до м.Опішні. Жителі зачинилися в міській фортеці і підготувалися до оборони. Проте направлені гетьманом війська, не вступаючи з опішнянськими жителями в бій, оминули місто й виступили в напрямі Полтави.⁴⁵

Довідавшись про місцезнаходження сербського полку, М.Пушкар, як зазначено у творі, направив проти гетьманських військ загін запорожців на чолі з Я.Барабашем і частину городового козацького полку загальною кількістю в 600—700 чоловік. Вони виступили на Диканьку назустріч сербському полку і 27 січня зранку зненацька напали на нього. Козаки та іноземні найманці, розташувшись у долині річки Голтва, проти Жукового байраку, варили обід і нападу не чекали. Захоплені зненацька, вони були розбиті. Під Диканькою полягло близько 500 козаків та іноземців. Такі дані про загиблих навів М.Пушкар у розмові з царським послом.⁴⁶

Лише незначній частині сербського полку вдалося врятуватися й відступити до Миргорода. Довідавшись про його розгром, миргородський полковник Г.Лісницький почав готуватися до захисту міста, чекаючи нападу запорожців та пушкарівців. Відтоді, як вважав

С.Величко, “воспалився огонь междуособної козацької брані”,⁴⁷ тобто почалася в Україні міжусобна війна.

і658 р., за даними С.Величка, сталася в Україні значна подія: вибори київського митрополита. У творі зазначено, що після померлого Сильвестра Косова на першому тижні святого великого посту 28 лютого “волними и всего духовенства” и “многих персонъ свіцких голосами” київським митрополитом (48-м за рахунком) було обрано Діонісія Балабана. Проте дата обрання київського митрополита, зазначена у творі С.Величка, невірна, хоча точно не встановлена. За документальними джерелами і дослідженнями вчених відомо лише те, що обрання митрополита, яке два рази відкладалося, відбулося між 19 січня і 1 лютого 1658 р.⁴⁸

У третьому розділі твору С.Величко продовжує розповідь про вогонь “внутрнего междуособія и кровопролитія”, який виник в Україні в той час, коли вже вісім років тривала війна “з короною Полскою” Він називає прямих винуватців цієї трагедії: “нового тогда гетмана Виговського і Мартина Пушкаря полковника полтавського”, а також полковників, які підтримували гетьмана. Це були миргородський Григорій Лісницький, ніжинський — [Григорій] Гуляницький, лубенський — Павло Швець, чернігівський — Оникій Силич, прилуцький — Петро Дорошенко.⁴⁹ Таким чином, із 20 полковників, які в той час очолювали козацькі полки, лише 5, як зазначає С. Величко, підтримували безпосередньо І.Виговського. Інші, мабуть, або були проти цієї війни, або вичікували, хто в ній переможе.

Очевидно, враховуючи це, М.Пушкар і розпочав війну з гетьманом. Розбивши сербський полк, він став готуватися до подальшого бою з гетьманськими військами. Для цього, як видно з розповіді С.Величка, він зібрав “з винниковъ, броварниковъ, пастуховъ и наймитовъ людских полкъ піхотний, найменовавши его дейнеками” Озброєні рогатинами, косами і киями дейнеки,

на думку автора твору, прагнули насамперед “убийства и разграбленія имень людских”. Таким чином, в боротьбі проти гетьмана полтавський полковник став спиратися на породжену довготривалою війною частину українського суспільства, яка не була, за висловом С.Величка, товариством “з добримъ християнським сумленіємъ” Автор твору засуджує такі дії М.Пушкаря.⁵⁰

Про “гультьяевъ”, які входили до війська М.Пушкаря, повідомляли царю гетьманські послы, що перебували в Москві у квітні 1658 р. У зв'язку із зростанням кількості дейнеків вони, за дорученням гетьмана, просили царя надіслати “комиссаровъ” для складання козацького реєстру в 60 тисяч, щоб “впредь бы гультьяемъ в козаки писатца было не волно” Послы запевняли царя, що від них стався “мятеж”, бо всі вони вважають себе козаками.⁵¹

Проте М.Пушкар, який “породив” таке військо, теж прагнув відмежуватися від нього. Він переконував царського посла, який прибув до нього, в тому, що треба припинити міжусобну війну, що “междуусобіе и кровопролитіе чинится от тіх же воров, отъ самоволников”.⁵²

Таким чином, С.Величко, представник найбільш освіченої частини українського суспільства кінця XVII — початку XVIII ст., засуджує дії полтавського полковника М.Пушкаря, спрямовані на розв'язання міжусобної війни і використання для боротьби з гетьманом найбільш відсталі, деморалізованої частини тогочасного українського суспільства. Як бачимо, позиція автора твору збігалася з настроями сучасників і творців тих подій — представників козацької старшини й гетьмана І.Виговського, стурбованих розгулом “гультьяевъ”, як це часто буває під час довготривалих воєн.

Козацька старшина вбачала в них головну причину розв'язання міжусобної війни. Але замість того, щоб самостійно її ліквідувати, гетьманський уряд шукав посередництва в сусідніх країнах, у тому числі і в московському урядові, закликаючи іноземні війська

для боротьби з Пушкарем, який своїми діями сприяв розгулу деморалізованих елементів суспільства, а також висловлюючи прохання про допомогу в проведенні козацького реєстру. Такі висновки можна зробити на підставі розповіді про ці події С.Величком.

Міжусобна війна в Україні тривала. У викладі С. Величка подальші події відбувалися таким чином. М. Пушкар з полтавським полком, дейнеками і запорожцями на чолі з Я.Барабашем рушили на Миргород, де перебував з полком миргородський полковник Григорій Лісницький. Одержавши відомості про наступ війська М.Пушкаря і Я.Барабаша, миргородський полковник відступив до м.Лубни, яке пушкарівцям і барабашівцям взяти не вдалося. Залишивши осаду міста, вони відійшли до м. Лохвиці. В дійсності ж полтавським козакам, дейнекам і запорожцям вдалося оволодіти не тільки Миргородом, й Лубнами. Якраз у Лубни прибув до М.Пушкаря царський посол, окольничий Б.Хитрово, який прийняв у нього присягу царю. Окольничий послав до Миргорода трьох своїх представників на вибори миргородського полковника (замість Г.Лісницького), яким став Степан Довгаль.⁵³

Одночасно з військом М.Пушкаря і Я.Барабаша до Лохвиці, як зазначено у творі, підступили кілька козацьких полків на чолі з ніжинським полковником Г. Гуляницьким. За даними М.Грушевського, це були ніжинський, прилуцький і чигиринський полки. Гуляницькому не вдалося розбити війська противника, і 18 березня 1658 р., в четвер, зазначає Величко, що підтверджують документальні джерела і дослідження вчених, його військо відступило, зазнаючи значних втрат, від Лохвиці, в напрямку Глинська. Це збільшило вогонь "неприятни и междуособия".⁵⁴

Одержавши відомості про міжусобну війну, що спалахнула на Україні, московський цар, за даними С.Величка, направив для її заспокоєння до Чигирина

“посла Богдана Матвієвича Хитрова” В дійсності ж Б.М.Хитрово, а не Б.М.Хитров, як у С.Величка, прибув не до Чигирина, а до Переяслава, де, за царським указом, мала відбутися козацька рада для обрання гетьмана. Хитрово був у Переяславі 25 січня 1658 р. і чекав на гетьмана до 7 лютого. Ще тиждень очікували приїзду на раду Пушкаря, але він замість себе прислав кількох сотників. На раді були присутні генеральна старшина, полковники з сотниками і духовенство. Що ж до рядового козацтва, то його майже не було. І.Виговський нібито відмовлявся від булави, але його знову було обрано гетьманом. Він присягнув цареві на євангелії і обіцяв поїхати до Москви.⁵⁵

Проводжаючи царського посла до Москви, гетьман направив з ним до царя козацьке посольство на чолі з миргородським полковником Григорієм Лісницьким, з яким, пише Величко, передав царю чолобитну на М.Пушкаря і Я.Барабаша. Дійсно посольство на чолі з Г.Лісницьким у квітні 1658 р. прибуло до Москви. Він же подав царю чолобитну гетьмана.⁵⁶

По чолобиттю І.Виговського, як зазначено у творі, цар відправив на Україну до М.Пушкаря і Я.Барабаша посланців: стольника Івана Олфімова і дворянина Никифора Волкова. Вони передали полтавському полковнику царській указ про припинення бунту і повну покору гетьману. Як видно із статейного списку стольника Івана Алфімова, (а не Олфімова, як у Величка), він прибув на Україну у травні 1658 р. Спочатку відвідав Миргород, де його зустрічав миргородський полковник Степан Довгаль. З Миргорода виїхав в обоз до М.Пушкаря і Я.Барабаша, які з військом у той час стояли на р.Голтві, під “Красним Лугом”.⁵⁷

Величко вважав, що приїзд царських посланців Пушкаря і Барабаша “до згоди з Виговським не приклонив” В дійсності ж вони готові були покоритися гетьману. Через Алфімова Пушкар і Барабаш передали

листа І. Виговському, в якому виявляли готовність покоритися, і лише просили гетьмана відіслати орду і відступити від своїх мстивих замислів. Проте І.Виговський вимагав від них повної капітуляції: "... приїздить оба до війська, — писав він до Пушкаря і Барабаша, — і тут всі свої признайте вини. А коли б приїхати не хотіли, — ми з військом мусимо кінчати почате...".⁵⁸

У зв'язку з тим, що, на думку С.Величка, місія І.Алфімова не дала очікуваних результатів, гетьман, "утаеваючи свою надходящую измену", просив "повторний раз" у царя допомоги проти Пушкаря і Барабаша. Зважаючи на це, цар дав указ окольничому князю Григорію. Григорієвичу Ромодановському виступити з військом на Україну. Проте гетьман не дочекався московських військ, "ліниво в поход вибираючихся", а попросив допомоги у кримського хана. В четверту неділю "по світломъ воскресеніи г[о]с[по]днемъ" до Чигирина прибула, як зазначає Величко, 10-тисячна орда на чолі з Карач-беєм. В дійсності ж у другій половині квітня 1658 р. до Чигирина, як свідчать джерела й дослідження вчених, прибула 40-тисячна орда на чолі з Карач-беєм і Нураддіном. Гетьманське військо налічувало, за даними С.Величка і джерел, 60 тис.козаків.⁵⁹

З таким військом гетьман "перед вознесеніемъ г[о]с[по]днемъ" переправився через Дніпро і виступив в похід проти М.Пушкаря і Я.Барабаша. У творі не зазначена точна дата виступу. Не вдалося встановити її і в джерелах. В.Герасимчук зазначає лише, що переправа гетьманських військ і орди через Дніпро відбулася 4 травня, а Величко стверджує, що 25 травня, у вівторок, військо гетьмана і орда підійшли до Полтави і зупинилися в двох милях від міста. Ця ж дата приступу до міста "о святом Николаї" зазначена і в літопису Самовидця, бо це свято якраз і було 25 травня.⁶⁰

Про подальші події С.Величко розповідає так: повергувшись із Москви миргородський полковник

Г.Лісницький, який очолював українське посольство, передав М. Пушкарю й Я.Барабашу царську грамоту з побажаннями до них, щоб не чинили “колотнечі” і порозумілися з гетьманом І.Виговським. Проте порозуміння не відбулося, і гетьман прийняв рішення розв’язати цей конфлікт з позиції сили. 31 травня, в троїчній понеділок, як зазначено у творі, гетьман залишив орду під Соколиним Байраком, а сам виступив на Полтаву. Дійшовши до Жукового Байраку, в долині Полуозеро, гетьман залишив два полки “затяжної піхоти німецької” на чолі з Хмельницьким. З іншими полками через Жуки, Котяче Полуозеро, Санжари гетьман підійшов до Полтави і зупинився з обозом за милю від неї, між селами Жуки й Рибці. Вказане Величком місце розташування гетьманського обозу підтверджують і документальні джерела. Так, царський посол Скуратов, якого гетьман, виступивши в похід проти М.Пушкаря, залишив чекати його повернення в Голтві, зумів роздобути і переслати до Москви відомості про те, що гетьман стояв тоді з військом над Полуозером, в 10 верстах від Полтави. А на думку М.Грушевського, долина Полуозеро знаходилася на північний захід від Полтави між селами Рибці і Жуки.⁶¹ Отже, дані С.Величка про розташування гетьманських військ збігаються з даними інших досліджень.

Довідавшись про велику військову силу, яку привів гетьман під Полтаву, М.Пушкар, як зазначено в творі, вирішив битися із І.Виговським, зачинившись у місті. Але під натиском “черні” він змушений був вийти з військом на битву поза містом, у поле. За даними С.Величка, це сталося 1 червня, у вівторок, на зелені свята. Проте з повідомлення Данила Виговського, брата гетьмана, царському послу стольнику І.Апухтіну, видно, що козаки М.Пушкаря напали на гетьманське військо “маія въ 30 день, в ночи”.⁶²

На світанку, як зазначає С.Величко, військо полтавського полковника напало на обоз гетьмана, козаки якого не були готові до бою, і вигнало його з обозу. Проте Виговський зумів зібрати розпорошене військо, вибив пушкарівців з обозу і почав наступати на Полтаву.⁶³

У цей час на допомогу полтавському полковникові прийшов Я.Барабаш із запорожцями і, розбивши військо гетьмана, знову вигнав його з обозу. Двічі розбитий у бою, втративши свій обоз і майно, гетьман вдався по допомогу до орди, яка стояла в Соколиних Байраках, і разом з двома німецькими полками й рештою козаків знову виступив проти М.Пушкаря.

У бою з полком дейнеків німецькі полки були розбиті і, не дочекавшись від І.Виговського нагороди за службу, пішли через Чигирин до Німеччини. Гетьман же з козаками і ордою вдарив на військо М.Пушкаря і Я.Барабаша, яке, святкуючи перемогу, перепилося, і розгромив його. Я.Барабаш, побачивши, що справа програна, відійшов із вцілілими запорожцями на Січ. М.Пушкар разом із своїми козаками бився до останнього і загинув у бою. Його голову принесли "на копії" до гетьмана.

Розгромивши військо М.Пушкаря і Я.Барабаша, І.Виговський, відпочивши в обозі, рушив до Полтави, в яку увійшов "невозбрано", не зустрівши ніякого опору. Незважаючи на це, військо гетьмана знищило "огнем и мечом" місто, яке квітло протягом 49 років,* з часу

Дослідженню історії м.Полтави присвячено статтю М.С.Грушевського "Слобода Полтава в 1630 р.", в якій зазначено, що в літопису згадується місто Лтава на Ворсклі під 1111 р. Пізніше в московській родословній князів Глинських зазначена "отчина Полтава", яка належала їх предку — татарину Лексаді. За актами ЮЗР, Полтава у 1630 р. значиться як слобода, а у 1641 р. — як місто, що належало польському магнату Калиновському. (Див.: Грушевський М.С. Слобода Полтава в 1630 р. // ЗНТШ. — 1895. — Т.6. — С.10). Тобто, відомості С.Величка про час заснування м.Полтави не підтверджуються М.С.Грушевським, але й не

свого заснування, тобто з 1608 р. Дійсно, як зазначав брацлавський полковник І.Сербин, гетьман наказав Полтаву "выжечь".⁶⁴

Опис бою під Полтавою у творі С.Величка в цілому збігається з викладом цих подій у літопису Самовидця та в документальних джерелах і дослідженнях вчених. Так, М.Грушевський вважав його вартим уваги. На його думку, події головного бою описано у творі С.Величка найдокладніше завдяки тому, що автор, хоч і не був їх свідком, проте, як місцева людина, міг зібрати докладніші відомості про ці події. Історик допускав, що у С.Величка можливі неточності "в хронології наступу і битви", але вважав, що "в поданих ремінісценціях, топографічних вказівках... багато реального".⁶⁵

1—3 червня 1658 р. гетьман І.Виговський, за даними С.Величка, перебував з військом у Полтаві. В нагороду за допомогу він дозволив Карач-бею брати ясир, тобто полонених у Полтавському полку, і з ним повернутися до Криму. Вибравши ясир, татари завезли його в долину Полуозеро, яка знаходилася під с.Стасовцями. Довідавшись про це, козаки висловили гетьману своє обурення. Зважаючи на загальне невдоволення козацького війська, І.Виговський дозволив відняти ясир, і орда повернулася до Криму "ни з чим".⁶⁶

4 червня 1658 р. гетьман з військом виступив з Полтави, переночував у долині р.Голтви, де розпустив на відпочинок лівобережні полки. З правобережними ж козаками він повернувся до Чигирина, куди прибув, як зазначено в праці С.Величка, "у пост Петров". За більш точними даними, царського посла стольника Івана Алухтіна, який у той час перебував у Чигирині, чекаючи на повернення гетьмана. Останній прибув у місто 15 червня 1658 р. і одразу ж розпустив правобережні

заперечуються ним. Можливо, місто в 1608 р. було відновлено після довготривалого запустіння, спричиненого нападом кримських татар.

полки на відпочинок, проте наказав бути готовими до походу.

26 липня гетьман ще був у Чигирині, де надав київським міщанам охоронну підтверджувальну грамоту.⁶⁷ В той час, на думку С.Величка, він уже прагнув “до зміни”, що підтвердив посол польського короля до гетьмана К.Беньовський. В листі до короля від 15 червня 1658 р. він зазначав, що І.Виговський уже повернувся на сторону короля частину генеральної старшини і полковників і знову направив для переговорів козаків на чолі з прихильним до Польщі П.Тетерею, з яким раніше підписував угоду про мир у Межириччі. Глава козацької делегації одержав від гетьмана необмежені повноваження. На польсько-українських переговорах, як зазначав далі К. Беньовський, про козаків уже не згадували, ліквідувавши таким чином “еретическія выдумки, родившіяся в голові Немирича, безъ відома Выговскаго”. На думку королівського посла, гетьман думав лише про те, “чтобы онъ и домъ его былъ обеспеченъ на счетъ” короля. І.Виговський відрікся від царя і був готовий виступити проти нього з польсько-татарським військом.⁶⁸

А в Україну ввійшли московські війська на чолі з окольничим воеводою князем Григорієм Григорійовичем Ромодановським для “усмираня Пушкаря”. Три тижні вони стояли під Прилуками. Дізнавшись про це, Виговський, за даними С.Величка, написав листа до царя, в якому повідомляв про розгром військ М.Пушкаря і Я.Барабаша і про відправлення своїх союзників—татар до Криму. При цьому гетьман додав, що московські війська йому не потрібні, і просив вивести їх з України. Дійсно, такий лист до царя, написаний 22 червня 1658 р., І.Виговський відправив до Москви з царським послом Іваном Апухтіним 7 липня 1658 р.⁶⁹

На прохання гетьмана, як зазначено в історичному творі, цар наказав воеводі Г.Г.Ромодановському повернутися з Прилук до Білгорода. Справді, царський указ

воеводі було направлено 23 липня 1658 р. Виконуючи його, московське військо покинуло Прилуки: воевода повернувся до Білгорода, а військо до Городні.⁷⁰

в) Політика гетьмана щодо Польщі: Гадяцька угода та її оцінка С.Величком

Домігшись виведення царського війська з України, гетьман І.Виговський, за висловом С.Величка, став готуватися до "изміни своєю" З цією метою він направив послів з листом до польського короля Яна Казимира, в якому повідомляв про розгром М.Пушкаря під Полтавою і про свої подальші наміри, "склоняючися до корони Полскої".⁷¹

В той же час гетьман, закликавши орду з козацькими військами обох сторін Дніпра, рушив з Чигирина на Лубни і до прикордонного московського містечка Кам'яне (помилково С.Величко називає його "Калильное" або "Каменное"), розоряючи навколишніх жителів. З донесення воеводи м.Кам'яного П.Карпова воеводі Г.Г. Ромодановському відомо, що гетьман І.Виговський з козаками і татарами підійшли до міста 1 вересня 1658 р. о 10 год. ранку. Біля міста відбувся бій, в якому було вбито двох московських солдатів і відігнано кінські табуни та худобу, що паслися на замиських луках. Гетьман розташувався з обозом в 15 верстах від Кам'яного, в Липовій долині, і майже щодня направляв велику кількість козаків і татар під Кам'яне. А 7 вересня о 4 год. дня, за повідомленням кам'янецького воеводи, відбувся бій між солдатами місцевого гарнізону і гетьманськими військами. Козаки і татари перемогли і підігнали до себе, як трофей, коней і худобу кам'янецьких жителів.⁷²

Гарнізон Кам'яного стійко оборонявся, і війську Виговського не вдалося взяти місто. Як зазначає С.Величко, гетьман повернувся на Україну і виступив

у напрямі Веприк-Гадяч. Як свідчать джерела, з ним було 40-тисячне військо Карач-бея, що розташувалося за півмилі від запорізького. До Гадяча прибули також послы й комісари від польського короля. На чолі цього посольства, як вказано у творі, був “Беневський... чили Пнемевский”, який очолював польське посольство ще в 1657р. “при кончині Хмелницького”. Ці відомості С.Величко віднайшов у “літопису козацкому”, в якому, мабуть, прізвище С.К.Беньовського, мова йшла саме про нього, було написано нечітко. За свідченням автора твору та його посиленням на арк. 263 твору С.Твардовського, королівський посол був “в річах біглимъ и вихроватимъ”, тобто добрим оратором, красномовною людиною. Разом з гетьманом І.Виговським він створив у Гадячі комісію по розробці пакту спокою, який був підписаний, як зазначено у творі, і що цілком достовірно, — 6(16) вересня 1658 р., хоч на пунктах Гадяцької угоди, опублікованих у 7 томі “Актів ЮЗР”, стоїть інша дата — 18 вересня.⁷³

Розповідь С.Величка про зміст українсько-польських договірних статей ґрунтується, як це зазначає сам автор твору, на відомостях, наведених у поемі С.Твардовського.

Відомо, що існує кілька автентичних варіантів Гадяцького трактату, які передано С.Величком з певними змінами. Ці варіанти ґрунтовно проаналізував М.С. Грушевський.⁷⁴ Тому порівняльний аналіз тексту Гадяцької угоди у творі С.Величка з іншими її текстами буде проводитися на основі праці відомого вченого. Текст українсько-польських статей С.Величко запозичив, як він сам зазначив, з поеми Твардовського. До першої статті, в якій мова йшла про ліквідацію унії на Україні і релігійну віротерпимість як до грецької, так і до католицької “римської” релігії, він подав власний коментар. Необхідність ліквідації унії С.Величко пояснює так: у зв'язку з тим, що православні українці перебувають

“под владенієм полских римлянов”, тобто під владою Речі Посполитої, в якій, за висловом автора твору, для “гоноров и инних всяких сегосвітних маловременних суетствий” багато хто з них покидає віру предків, стаючи “схизматиками” уніатами. Тому, на думку С.Величка, “поляки при римском, а Русь при греческомъ исповіданіи неуклонно, без жадного унії последствія” мають бути.⁷⁵

Як бачимо, проблема збереження православної віри була актуальною для тогочасного українського суспільства, і один з найосвіченіших його представників висловив своє ставлення до неї.

У другій статті Гадяцької угоди, згаданій у творі, йшлося про присутність київського митрополита з чотирма владиками в Сенаті “Корони Полской”. Як видно з однієї редакції Гадяцьких статей, це були владики луцький, львівський, перемиський та холмський. В іншому їх варіанті був і п’ятий владики — єпископ мстиславський у Великому князівстві Литовському.⁷⁶

У другому пункті, наведеному в творі, зазначалося, що гетьман Війська Запорізького буде одночасно генералом і воеводою київським. І.Виговський за заслуги перед Річчю Посполитою залишався на гетьманстві і сенаторстві довічно. Наступні ж претенденти в гетьмани мали обиратися королем з чотирьох кандидатів зі станів воеводств Київського, Брацлавського і Чернігівського.⁷⁷

У цій же статті С.Величко подає і кількість козацького “компутового”, тобто реєстрового війська, яке мало складати 60 тис. Сам же І.Виговський у секретній декларації до короля просив зменшити з часом козацький реєстр до 30 тис. і надати йому право на 10 тис. Найманого війська. У зв’язку з цим у статтю була внесена така поправка: “Війська Запорізького число має бути 30 тисяч, або скільки гетьман надасть в реєстрі. Наємного війська 10 тис. ...”.⁷⁸ У цій же статті, наведеній у творі, зазначено, що інші сенатори теж мають бути в Русі, що

не цілком зрозуміло. Можливо, автор мав на увазі те, що для дотримання Гадяцького акта король і Річ Посполита дозволяють народові руському мати власних канцлерів, маршалків і підскарбіїв з правами сенаторів та інші уряди народу руського.⁷⁹

У третій статті Гадяцької угоди йшлося про повернення козакам православних церков і “кляшторів”, при яких мали бути “свої академії и науки, архиви и друки” Ця стаття, скорочено викладена в творі, об’єднувала насправді кілька статей Гадяцької угоди. По-перше, на Русі зоставалася “релігія грецька старинна”, тобто православна, “так далеко, як сягає язик народу Руського”, на “соймах, у війську, в трибуналах, не тільки в церквах, але і в публичних процесіях...” По-друге, грецькій релігії, тобто її ієрархам, надано право заснування церков і монастирів і ремонт старих. По-третє, за ними мали зоставатися всі маєтки, “здавна надані на церкви старинної грецької віри”. По-четверте, король і стани коронні дозволяли їм заснувати на Русі дві академії: одну в Києві, другу за бажанням в іншому місті, а також гімназії, колегії, школи і друкарні, скільки їх буде потрібно, вільно викладати в них науки і друкувати книги з релігійних питань.⁸⁰

Четверта стаття Гадяцької угоди викладена в творі С.Величка не ясно. В ній йшлося про те, щоб “все всім даровати и отпустити широ”, інакше “примирє розорвано” було б. Напевно, автором так перекладено з твору Твардовського статтю про амністію учасникам Визвольної війни. У цій статті “вічною амнестією, себто вічним забуттям” покривалися” обопільні гріхи всім станам Речі Посполитої. Ніхто не має права підносити претензії до будь-кого. Ліквідовувалися всі права на конфісковані під час війни маєтки.⁸¹

П’ята стаття у викладі С.Величка визначала систему оподаткування на Україні під “юрисдикцією” гетьмана та його права. Одним з його прав було “презентувати

королеві” сто козаків на нобілітацію, тобто надання їм дворянства. У цій статті автор твору об’єднав дві статті Гадяцької угоди. У першій — мова йшла про збереження за козаками стародавніх звичаїв і вільностей, наданих їм привілеями королів польських. Їх маєтки звільнялися від оподаткування та мита, вони не підлягали “як люди лицарські” судові старост, державців, панів та їх намісників, а перебували в “Юрисдикції самого гетьмана військ Руських”. У другій статті Гадяцької угоди йшлося про право гетьманів подавати кандидатури козаків на нобілітацію, але не сто, як у Величка, а по сто з кожного полку.⁸²

У шостій статті мова йшла про заборону розміщувати в Україні коронні війська. В разі потреби могли вводитися тільки такі, якими б командував сам гетьман. Такі війська могли б вільно розміщуватися по королівських і духовних волостях, “где уподобают”. Ця стаття передана С. Величком також не зовсім точно. В оригіналі ж у ній зазначалося, що ніяких військ польських, литовських, або чужоземних ніхто не мав права вводити в воеводство Київське, Брацлавське і Чернігівське. Лише наемне військо під командою гетьмана, за його наказом, мало брати хліб з королівських і духовних маєтків, що знаходилися на цій території. Коли ж у випадку війни на кордоні Русі виникне потреба в коронному війську, ним мав командувати гетьман військ руських.⁸³

У сьомій статті Гадяцької угоди за С.Величком мова йшла про карбування власної монети для виплати козацькому війську. Монетний двір, як видно з оригіналу угоди, поданої в праці М.С.Грушевського, мав бути створений у Києві або там, де буде визнано зручнішим. Українські гроші мали бути однієї якості металу, тобто проби, з польськими і на них мав бути зображений портрет королівської особи.⁸⁴

В наступних, восьмій і дев’ятій, статтях, текст яких у творі С.Величка повністю збігається з оригіналом

тексту Гадяцької угоди, йшлося про спільність дій трьох народів, які входили до складу Речі Посполитої, проти кожного неприятеля. У статтях встановлене право цих народів на вільну навігацію "до самого Чорного моря Дніпром", зазначено право козацького війська не брати участь у війнах з московським царем, якщо це не буде торкатися її власної території.⁸⁵

Далі, в десятій статті, у Величка зазначені права на повернення маєтків тим, хто брав участь у війні у шведському або запорозькому війську, а також право виплати їм компенсації за службу в коронному або литовському війську. У цій же статті йдеться про ліквідацію казук (конфіскацій), що були роздані під час війни. Про них в оригіналі тексту Гадяцької угоди мова йшла в попередній статті.⁸⁶

Одинадцята і дванадцята статті Гадяцької угоди викладено у творі в скороченому вигляді, але за змістом майже збігаються з оригіналом. У них, як зазначає С.Величко, йшлося про те, що гетьман не мав права шукати "протекцій" в іноземних монархів, а повинен був бути вірним підданим королеві. Водночас він міг мати дружні відносини "з кримським панством" і царем московським. В оригіналі ж угоди до цього було додано уточнення: дружні відносини гетьмана з кримським ханом і московським царем були можливі лише при умові цілісності кордонів Речі Посполитої.

В оригіналі угоди йшлося також про заборону українському гетьману вести переговори з іноземними державами, приймати послів. Він повинен був направляти їх до короля. Гетьман не мав також права вводити на територію України іноземні війська, а про відомі йому наміри сусідніх держав повинен був повідомляти короля. Цей важливий пункт Гадяцької угоди, який значно обмежував політичну самостійність України заборонаю зовнішніх відносин, відсутній у творі С.Величка.⁸⁷

Зміст тринадцятої статті угоди, в якій йшлося про повернення міст, сіл, урядів приватним особам, викладено у творі С.Величка в цілому вірно. “Жеби спокійне виповнилося” таке повернення, воно мало проводитися за королівськими і гетьманськими універсалами та на підставі рішень трибуналів. Свій окремий трибунал мав бути в кожному з трьох українських воеводств, в ньому встановлювався власний порядок судочинства. Окремі судові староства мали бути створені також у містах Овручі та Житомирі.⁸⁸

В чотирнадцятій статті йшлося про відповідність посад в установах українських воеводств польським. В оригіналі угоди ця стаття викладена більш детально, ніж у творі С.Величка. У ній йшлося про те, що король і уряд Речі Посполитої дозволяв “народові Руському” мати власних урядовців, які повинні були присягати королю. В їх віданні перебували б митрополії, єпископії, ігуменства і бенефіції, якими на території України раніше розпоряджався король. У трьох українських воеводствах: Київському, Брацлавському та Чернігівському урядовці мали розпоряджатися як церковними, так і світськими маєтностями та користувалися б правом судити й видавати декрети.⁸⁹

У п'ятнадцятій статті, як зазначено у творі, йшлося про призначення на гетьманську булаву міста Чигирина. В оригіналі ж угоди, крім цього, розглядалося питання щодо звільнення гетьмана “від резидування” при королі. Одна із статей, наведена в оригіналі, відсутня в творі С.Величка. В ній зазначалося: “Річ Посполита народу Польського, в кн.Литовського і Руського відновляється цілком такою, як була перед війною, себто — ці три народи мають зіставатися непорушно, як були перед війною в границях своїх і при свободах своїх”.⁹⁰ Тобто, мова йшла про відновлення Речі Посполитої в довоєнних кордонах, що перекреслювало всі здобутки українського народу в ході національно-визвольної війни.

Таким чином, текст Гадяцької угоди викладено С.Величком за твором польського поета С.Твардовського. Тому деякі важливі статті угоди, що обмежували політичну самостійність України або повертали її до того становища, яке українці займали перед війною не увійшли до тексту угоди, викладеної в творі С.Величка. Автор звернув особливу увагу на статтю про відміну унії в Україні і дав до неї власний коментар.

Подальшу розповідь про затвердження гадяцьких "пактів" на польському Сеймі, що мав відбутися у Варшаві, С.Величко також подає за поемою С.Твардовського. Він оповідає, що обидві "изби сеймовіє коронніє" доклали чимало зусиль, щоб Гадяцька угода, яка "Речь Посполитую на Україні Малоросийской" утворює, не була прийнята. Водночас у сеймових "избах" висловлювалися думки на користь прийняття угоди. Так, депутати зазначали у виступах, що козаки "гонору и шляхетства достигли" не завдяки золоту або "дворовим фаворам", а маючи мужні серця і гострі шаблі. Завдяки цьому вони із хлопів стали шляхтою, як це було у македонян, римлян, турків та й у самих поляків.⁹¹

С.Величко, йдучи за поемою С.Твардовського, вірно передав політичну атмосферу, в якій обговорювалися на Сеймі у Варшаві статті Гадяцької угоди. Дієсно, як досліджено вченими, існувала досить сильна підтримка цієї угоди в середовищі польських магнатів і шляхти, наближених до короля. Один з них, познанський воевода Я.Лещинський, освічений магнат, апологет шляхетської вільності, визнавав справедливим розглядати козаків нарівні зі шляхтою. За дорученням королеви, яка прихильно ставилася до цієї угоди, Я.Лещинський підготував на Сейм для короля і урядових кіл основні засади, на яких мала будуватися така угода.⁹²

На комісії в м.Гадячі, як зазначає С.Величко, для обговорення угоди на Сейм у Варшаву було вирішено

направити повноважну українську делегацію, до складу якої увійшли по два осавули з кожного полку на чолі з генеральним обозним Тимофієм Носачем. На цій же комісії було досягнуто згоди про спільний похід польських, кримських і козацьких військ на Московську державу. Ці відомості С.Величка підтверджено джерелами і пізнішими дослідженнями.⁹³

Толі ж Польща, як йдеться у творі, одержала привід для початку війни з Московською державою. Царський воевода князь Долгорукий, військо якого окупувало Литву, недалеко від її столиці Вільно взяв у полон і ув'язнив литовського гетьмана Гонсевського. Ці події дійсно мали місце. Як видно з донесення царю московського воеводи князя Юрія Олексійовича Долгорукого, аби не допустити об'єднання військ литовських гетьманів П.Сапеги і В.Гонсевського, він 11 жовтня 1658 р. напав на військо останнього, яке стояло під с.Варкою, і розбив його. Гетьман Гонсевський потрапив у полон, був відвезений до Москви і ув'язнений.⁹⁴

Король, за даними С.Величка, дізнавшись про це, направив проти князя Долгорукого польські і литовські війська. Одержавши відомості про наближення значних військових сил, князь відступив з Литви на Борисів, а звідти в Московську державу. Це дійсно мало місце. Так, російський історик С.Соловйов зазначав, що князь відступив з Литви без указу царя, через що впав у немилість.⁹⁵

**г) С.Величко про окупацію України
московськими військами:
битва під Конотопом**

Заключивши Гадяцьку угоду, як видно з твору, гетьман І.Виговський повернувся до Чигирини і розпустив козацьке військо на перепочинок. Це сталося, за даними джерел, 11 жовтня 1658 р. Проте він не був довго-

тривалим. Московський цар, довідавшись про польсько-українські переговори і підписання угоди, наказав московському війську на чолі з князем Ромодановським виступити проти гетьмана І.Виговського. Московське військо, за даними С.Величка, виступило з Білгорода на Україну. Поповнюючись дейнеками з війська колишнього полтавського полковника М.Пушкаря, воно перейшло р.Псьол і ударило на Миргород. Місто було розорене й пограбоване, про що в листопаді 1658 р. повідомляв царю князь Г. Ромодановський, звинувачуючи в цьому козаків, які були в його війську.⁹⁶

Проте перед нападом на Миргород, про що С.Величко не згадує, Г.Ромодановський за листом, одержаним від полтавського полковника Кирила Пушкаренка, сина Мартина Пушкаря, відправив йому на допомогу воеводу Григорія Косогова з московським військом, полковника Івана Донця та Андрія Покушелова з козаками. Війська оточили і взяли м.Голтву, розбили загін в кількості близько 500 козаків на чолі з миргородським полковником Леонтієм Козлом, який виступив проти московського війська.⁹⁷ Цим і пояснюється, що так легко був захоплений "безоборонний", за висловом Величка, Миргород.

Захопивши і пограбувавши Миргород, військо Г.Ромодановського виступило на Лубни. Одержавши відомості про наближення значних московських військ, лубенський полковник Павло Швець "зо всіми лубенцями", які, за даними автора твору, були прибічниками І.Виговського, забрали своє майно і залишили місто. Проте, як видно з донесення царю воеводи Г.Ромодановського, лубенський полковник воював з московським військом.

По-перше, він чинив під'їзди на шляху просування війська Г.Ромодановського. По-друге, вийшов з полком і прапорами проти царських ратей. І лише побачивши їх чисельну перевагу, відійшов від міста, підірвавши за собою усі переправи й мости. Царське військо і коза-

ки, що були при ньому, ввійшли до міста, яке дійсно покинули жителі, й почали палити та розоряти його. Про знищення міста “до щенту” повідомляв у творі і С.Величко. За його даними, збереглася тільки єдина будівля — “Свято-Троїцька церква”. Крім того, московські війська за чийсь доносом направилися до Лубенського Мгарського монастиря, де відкопали захований у винограднику скарб заможних людей і розділили його між собою. Одночасно пограбували і сам монастир. Вціліла лише велика монастирська церква, яку на прохання ченців захистив московський воевода.⁹⁸

Такий докладний опис у творі С.Величка завоювання московськими військами м.Лубен та його пограбування не заперечує в своєму донесенні царю в листопаді 1658р. і сам Г.Ромодановський. Проте і цього разу всю провину та відповідальність він кладе на козаків, які перебували у московському війську.⁹⁹

В цей час ніжинський полковник Григорій Гуляницький, прилуцький Петро Дорошенко і чернігівський — Оникії Силич, як зазначено у творі, за наказом гетьмана виступили проти московського війська. Одержавши про це повідомлення, Г.Ромодановський з військом пішов з Лубен на Пирятин, де мав ряд боїв з козаками й оволодів містом. Гуляницький з козаками відступив до містечка Варви Прилуцького полку, де почав готуватися до нового бою з московським військом. В цей час царський воевода відправив з Пирятина полк піхоти на чолі з полковником Іваном Донцем, який напав на м.Чорнухи, розорив його і пограбував жителів.¹⁰⁰ Усі ці події, описані С.Величком, дійсно мали місце. Про розорення московським військом українських міст повідомляв 21 січня 1659 р. гетьман І.Виговський у листі до царя. Тобто, царський уряд був добре проінформований про страшну руїну, яка залишалася в Україні після проходження по її території московського війська. Тому зрозумілими стають слова гетьмана, які він висловив

царським посланцям, що в липні 1659 р. прибули в Україну: цар “ихъ не за саблю взялъ, присягали де ему, великому государю они доброволно, чтобъ ему в.г. ихъ запорожское войско отъ всякихъ воинскихъ людей оберегать, а ныні за ихъ доброволною присягою толко разоряють: пять де городовъ черкасскихъ: Сребренное, Варву, Лубны, Семчу, Борзну разорили, выжегли и высікли”.¹⁰¹

Про розорення українських міст і сіл військом Г.Ромодановського йшлося також і в літописах Самовидця та Г.Грабянки.¹⁰²

Описавши похід московського війська в Україну, автор твору зазначає, що його вторгнення стало можливим “з причини” дій Пушкаря й Виговського. Безпосередньо ж знищення міст і сіл України відбувалося, за даними С.Величка, “за позволенемъ” Ромодановського. Він вважав, що московський воевода з дозволу царського уряду приймав у своє військо дейнек, щоб звалити на них провину за знищення українських міст і сіл та пограбування їх жителів.¹⁰³

Відпочивши в Пирятині від бойових дій, пограбувавши і спаливши місто, Г.Ромодановський “предс[вя]тимъ Михаїломъ”, за даними С.Величка, рушив на Варву, яку захищали козаки Г.Гуляницького. Взяти місто йому не вдалося. Козаки відбили усі напади московського війська. Але князь Г.Ромодановський “поставил тамъ, под Варвою, нового гетмана”.¹⁰⁴

Такі дії московського воеводи, на думку С.Величка, були викликані бажанням створити “препятіе и чомішане... интересовъ и намірений” Виговського, оскільки ці наміри гетьмана та старшини, як вважав Г. Ромодановський, не були пов'язані з московським царем. Так як городове запорізьке козацтво ділилося на тих, хто хотів залишатися “под Короною Полскою”, і підтримував Виговського та Гадяцьку угоду, і тих, які знаходилися при війську Ромодановського й хотіли

залишитися вірними царю, то князь “усмотрілъ за бл[а]го” у козацькому війську, що знаходилося при ньому“ и всей сегобочной иже от Переясловля Украині иного учинити гетмана”. Про свою “волю” він повідомив козацькому війську, яке “благодарно” прийняло її і вибрало в останніх числах листопада 1658 р. під Варвою гетьманом значного товариша військового Івана Безпалого, якого князь Ромодановський там же, під Варвою, затвердив на гетьманський уряд.¹⁰⁵

С.Величко називає Івана Безпалого першим “сегобочнимъ”, тобто лівобережним гетьманом, незважаючи на те, що він мав лише “до килкох тисячъ” козаків, зібраних з різних полків. У дійсності ж, як видно з повідомлення воеводи князя Г.Ромодановського царю, у ново обраного гетьмана налічувалося кінних і піших “съ тридцать тысячъ человекъ”. Незважаючи на це, як дошкульно зазначає автор твору, він “придержался боку Ромодановского и иных князей российских, якъ вовкъ кожуха”, боячись потрапити в руки справжнього гетьмана України.¹⁰⁶

Відомості С.Величка про обрання козаками з наказу князя Г.Ромодановського гетьманом Івана Безпалого підтверджуються документальними джерелами. За реєстром 1649 р. він значився серед полкової старшини Уманського полку. Точної дати обрання його наказним гетьманом, а він був якраз таким, бо підписувався “до указу царского, а до суполной рады гетман съ войском его царского величества запорожским”, не виявлено. Проте вже 5 березня 1659 р. І.Безпалий зустрівся з князем О.М.Трубецьким, мав з ним розмову й одержав царське жалування на своє військо. Звідти він повернувся в розташування війська під м.Ромни. А 14 квітня 1659 р. наказний гетьман відправив з Ромен до м.Красного полковників Івана Силку та Микифора Ковалевського, щоб привернути жителів міста до

підданства царю. 17 травня, 30 липня і 5 серпня 1659 р. І.Безпалий одержав за службу царські грамоти.¹⁰⁷

За даними Величка і документальних джерел, козаки на чолі з наказним гетьманом Г.Гуляницьким близько двох тижнів утримували м.Варву. Як видно з джерел, гетьман, щоб звільнити його з осади, прислав до князя Г. Ромодановського наказного гетьмана Івана Скоробагатка та переяславського полковника Тимофія Цицюру, які повідомили князя про гетьманське посольство до царя на чолі з білоцерківським полковником Іваном Кравченком. У зв'язку з цим московське військо зняло осаду м.Варви. За даними ж Величка, на допомогу Г.Гуляницькому прибула орда, надіслана ханом на прохання гетьмана І. Виговського. Одночасно з ордою козаки наказного гетьмана Гуляницького "нечаянно и кріпко" ударили на московські полки, завдали їм значних втрат і змусили Ромодановського відступити до Лохвиці, куди князь дістався 2 грудня о 3 годині ночі.¹⁰⁸ Проте відомостей про ці події, описані у творі, в документальних джерелах не виявлено.

Після опису дій московського війська в Україні С.Величко повідомляє про події, які відбувалися в інших державах: про хід польсько-шведської та шведсько-датської воєн і підписання мирної угоди між Швецією й Данією. Значна увага у творі приділена скликанню в березні 1658 р. у Варшаві конвокації—з'їзду усіх станів польського суспільства для розгляду питання про хід польсько-шведської війни та шляхи її припинення. На цьому з'їзді було прийнято рішення про початок війни з Московською державою, в разі якщо уряд останньої наполягатиме на виконанні Віленської угоди 1656 р. відносно передачі царю польського престолу. З власною позицією на ньому виступили литовські послы, бо Литва дуже постраждала у війні зі Швецією. Вони наполягали на отриманні допомоги від Польщі. В разі відмови військової допомоги послы заявили, що Литва перейде

“под владеніе и протекцію” московського царя. Зважаючи на цю заяву литовських послів, польський король і Сенат направили до царя послів, які мали передати, що питання Віленської угоди будуть вирішені на Сеймі, скликаному по закінченні польсько-шведської війни. Відомості С.Величка про позицію Польщі і Литви щодо виконання Віленської угоди 1656 р. підтверджують документальні джерела.¹⁰⁹

Ці події, що відбувалися в сусідній Польщі і в далеких від України Швеції й Данії, описані С.Величком не випадково. Від них великою мірою залежала ситуація в Україні. Польсько-шведська війна забирала значні військові сили Польщі, що без сумніву сприяло поліпшенню ситуації в Україні. Вступ Данії у війну зі Швецією змусив останню вивести частину військ з території Польщі, що врешті-решт дало можливість її уряду продовжити військові дії в Україні. Тому увага, приділена у творі цим подіям, дуже доречна.

В цей час гетьман І.Виговський, як зазначає С. Величко, направив послів до польського короля. Вони мали повідомити його про розірвання союзу з Московською державою, ліквідацію її протекції над Україною та бажання гетьмана з усім Військом Запорізьким перейти “под державу корони Полскої” залишаючись “при древних правах и волностехъ”.¹¹⁰

С.Величко розповідає також про з'їзд польських і московських послів у Вільно, на якому розглядалися пункти Віленської угоди. Одним з найголовніших серед цих питань був польський престол для московського царя. Не дійшовши згоди в цьому важливому для царя питанні, послі роз'їхалися. Зважаючи на це і чекаючи нападу московських військ, литовські полки, направлені на Віслу для боротьби зі шведами, повернулися на Німан, у Литву. Одночасно польський уряд відправив відомості для гетьмана І.Виговського, в яких зазнача-

лася необхідність укладення союзу з Ордою для наступу на Московську державу.¹¹¹

Після опису подій, що відбувалися в сусідній Польщі та в інших державах, автор твору повертається до подій в Україні і наводить листа запорожців до І.Виговського від 8 грудня 1658 р., якого вони називають "бывший наш гетмане". Листа підписано кошовим отаманом Павлом Гомоном. Дослідник історії Запорізької Січі Д.І.Яворницький згадує про нього у своїй праці без будь-яких коментарів.¹¹² У джерелах та працях учених інших відомостей про цей лист і про кошового Павла Гомона не виявлено.

Навівши у праці листа запорожців, С.Величко знову продовжує опис польсько-шведської війни та поразки шведів під польським містом Торунем.¹¹³

Рік дванадцятий від початку війни Б.Хмельницького з поляками автор твору починає з тяжкого становища жителів м.Лохвиці, що відповідало дійсності, де стояло військо Г.Ромодановського та наказного гетьмана І.Безпалого. У цих відомостях С.Величка є певна неточність. Військо Г.Ромодановського, за даними джерел, дійсно перебувало у м.Лохвиці. Козаки ж наказного гетьмана Безпалого стояли у м.Ромнах.¹¹⁴

12 січня 1659 р., за даними С.Величка, до Лохвиці прибули ще три московські полки: князів С.Пожарського, С.Львова і стольника Ф.Куракіна. З іншого боку, з м.Гадяча до Лохвиці наближався Іван Іскра шляхтич за походженням, що раніше належав до старшини Полтавського полку. Після розгрому М.Пушкаря й спадіння І.Виговським Полтави, він з іншими відставними старшинами Полтавського полку поїхав з Полтави до Москви, де об'явив свою і товаришів вірність царю, за що йому було обіцяно обрання "гетманомъ сегочаснимъ украинскимъ" і відпущено до князя Г.Ромодановського. В царському ж указі, який він віз князю, зазначалося, що Ромодановський мав сам визначити "слушнійшого"

годнійшого” і затвердити гетьманом. Іншого ж нагородити старшинською посадою. Дійсно, І.Іскра повертався з Москви в січні 1659р., бо 3 січня зустрівся у м.Севську з царськими послами, які їхали від гетьмана І.Виговського. І.Іскра повідомив послів, що він направляєтся до Г.Ромодановського “на схід”¹¹⁵

Повернувшись в Україну й оголосивши себе в Гадяцькому полку гетьманом, І.Іскра, як ідеться у творі С.Величка, зібрав веприцьких, гадяцьких та інших козаків і рушив 11 січня з Гадяча на Лохвицю, незважаючи на те, що з невеликим загonom виступати в такий далекий похід із-за перебування орди і війська гетьмана І.Виговського на Лівобережжі було небезпечно. Біля с.Пісок, за милю від Лохвиці, на нього напали чигиринські козаки на чолі із старим і заслуженим чигиринським козаком Іваном Скоробагатьком та з ордою, яких гетьман направив для “промислу военного”.¹¹⁶ Всю ніч 12 січня билися між собою козаки І.Іскри та І.Скоробагатька. На світанку 13 січня загін І.Іскри було розгромлено, а його командир, нещасливий претендент на гетьманську булаву, поліг на полі бою. Один козак з його загону пробився до Лохвиці і просив допомоги у царських воєвод. Проте вони йому відмовили, посилаючись на нічний час. Коли ж наступного дня московський загін прибув до с.Пісок, то застав лише трупи і розорений табір Іскри. Даючи оцінку цьому братовбивчому бою, С.Величко цитує вірш невідомого автора, в одному з рядків якого зазначено: “Злая незгода что творити знаеть, братіямъ братов вбивать позволяеть” Так описує і так оцінює цей бій автор твору. Ці відомості знаходять підтвердження в документальних джерелах, наведених у дослідженні М.Петровського.¹¹⁷

Гетьман І.Виговський у цей час, як зазначено у творі, виступив з Чигирина на м.Зінків. У дійсності, як видно з джерел, козацьке військо на чолі з гетьманом і 3-тисячне польське військо на чолі з А.Потоцьким,

маючи на озброєнні близько 30 гармат, 10 січня 1659 р. прибули до Переяслава, звідки 16 січня виступили на Чорнухи і Лохвицю проти московської армії, яка на чолі з Г.Ромодановським стояла в місті.¹¹⁸

С.Величко ж зазначає, що на Лохвицю гетьман направив декілька козацьких полків на чолі з полковником Немиричем. На зустріч йому виступила царська кіннота і козацька піхота наказного гетьмана І.Безпалого. Недалеко від міста відбувся бій, який тривав "з ранку до полудня" У першому бою московська рать була розбита, а кіннота, тікаючи, потоптала піхоту. Тоді царській вєвода направив проти козацького полковника значні військові сили, які ударили на козаків, розбили їх і змусили відступити від Лохвиці. Ті з них, хто залишився в живих влилися в гетьманське військо, яке підступило під м.Зінків Гадяцького полку. У місті зачинився полк запорожців на чолі з полковником Силкою, який, як зазначено у творі, направлявся на з'єднання з військом князя Г.Ромодановського. Проте, як видно з царського указу від 17 травня 1659 р., наказний гетьман Іван Силка обороняв м.Зінків від козаків І.Виговського за наказом "новообраного" гетьмана Івана Безпалого. С.Величко не зазначає дату приходу гетьмана І.Виговського під місто. З донесення царського посла Григорія Старкова відомо, що 4 березня 1659 р. гетьманське військо вже оточило його.¹¹⁹

Здобути місто гетьману не вдалося. Про це зазначено у творі й у повідомленні того ж царського посла Г.Старкова. "Зіло роздражнений", за висловом С.Величка, І. Виговський зруйнував ряд міст, які не хотіли йому коритися: Веприк, Рашавку, Лютенку та Миргород. Про зруйнування українських міст за наказом гетьмана згадують і інші автори.¹²⁰

Залишивши заставу з козаків на чолі з І.Скоробагатьком та орду біля м.Зінкова, які мали не допустити з'єднання полку запорожців з московською раттю, що стоя-

ла в Лохвиці, гетьман, за даними Величка, повернувся до Чигирина. Про повернення І.Виговського до гетьманської резиденції повідомляли царю його посланці.¹²¹

Довідавшись про відхід гетьманських полків, запорожці на чолі з полковником Силкою вийшли з міста, напали на залишену гетьманом заставу і розбили її. І. Скоробагато був поранений та з рештою свого загону повернувся до Чигирина, а запорожці увійшли до Лохвиці.¹²²

На свято Воскресіння, як повідомляє С.Величко, до Чигирчна за традицією з'їхалася старшина, з якою гетьман радився відносно подальших справ. В Україні завдяки політиці царського уряду, назрівав розкол з обранням на Лівобережжі гетьмана й уряду, залежного від Московської держави. Початок цьому поклало обрання, або швидше призначення царським воеводою Г. Ромодановським, звичайно з волі царя, гетьмана І.Безпалого. Тому на козацькій раді старшини було ухвалено направити на Правобережну Україну універсали з викладом подій та наголосити на причинах підписаної угоди з Річчю Посполитою. Лівобережжя ж, де політику І.Виговського підтримували лише декілька полків: насамперед переяславський, прилуцький, ніжинський, було вирішено повернути під владу гетьмана силою.¹²³

В універсалі, зміст якого передано у праці С.Величка, зазначалося, що причиною підписання Гадяцької угоди було рішення послів Речі Посполитої і Московської держави, прийняте у м.Вільно у 1657 р. (а не у 1656 р. як насправді) про передачу українських козаків у "подданство полское". Тому гетьман І.Виговський та український уряд вважали за краще зробити це добровільно, підписавши Гадяцьку угоду, а "не способомъ неволничимъ отъ монархи російского".

Крім того, в універсалі мова йшла про те, що за відомостями, одержаними гетьманом від московських "перекидчиків", цар надіслав воеводі князю Г.Ромода-

новському указ убити гетьмана І.Виговського і старшину, знищити права і вольності козаків, залишивши їх у реєстрі лише десять тисяч. Інші ж мали стати підневільними селянами. Тому гетьман і старшина змушені були розірвати союз з царем і відновити його з королем.

Такі універсали, як зазначає С.Величко, були розіслані по Правобережній Україні, а на Лівобережжя направлені приватні гетьманські листи до прихильних йому полковників.¹²⁴ Проте в документальних джерелах універсал гетьмана І.Виговського, зміст якого викладено у творі С.Величка, не виявлено.

Окрім змісту універсалу, у творі подані авторські коментарі до його тексту, які становлять значний інтерес, передаючи ставлення С.Величка до тогочасних подій. По-перше, автор вважав, що “пункт Виговського”, який торкався Віленської угоди, був “обманчивий и фалшивий” Адже, як зазначав С.Величко, цар не обіцяв польським послам, хоч вони цього й домагалися, віддати Україну. До того ж, Віленські статті угоди не були “докончені”, тобто не були затверджені на Сеймі. Тому не тільки в цих, а й у інших причинах, викладених гетьманом в універсалі, Величко вбачав “ложніе измишленіє річи”, що були оприлюднені “на обману простодушному народу”,¹²⁵ тобто вбачав в універсалі політичний хід гетьмана на оправдання Гадяцької угоди.

На подальших сторінках твору описані події польсько-шведської війни, джерелом до викладу яких була поема С.Твардовського. Величко ставився досить критично до цього джерела і не завжди йому довіряв. Так, при описі ходу польсько-шведської війни він, маючи певний сумнів щодо точності викладу, але не маючи інших, більш достовірних джерел, зазначив: “если то ест правда Твардовского”.¹²⁶ Проте, зважаючи на значення цих подій для історії України, не міг оминати і їх.

В цей час в Україні, як повідомляє С.Величко, події розгорталися таким чином. Цар направив в Україну

посланців з метою відвернути гетьмана і старшину від союзу з Польщею. Проте І.Виговський, покладаючись на польські обіцянки та кримське військо “ні помислив до того склонитися”. Він готувався до війни з царським військом. З цією метою прилуцькому полковнику П.Дорошенку і ніжинському Г.Гуляницькому було наказано розмістити свої полки у містах Срібному і Конотопі. Такими діями гетьман намагався не допустити об'єднання царських полків, які виступили з Путивля і тих, що стояли у Лохвиці. Як видно з документальних джерел, вже на початку січня 1659 р. Гуляницький був у Конотопі, де під його орудою, окрім власне ніжинського, було ще три полки.¹²⁷

Г.Ромодановський, довідавшись про розташування полків П.Дорошенка і Г.Гуляницького в містах Срібному і Конотопі, за даними С.Величка, виступив з Лохвиці з московськими ратями і козаками І.Безпалого 16 квітня 1659 р. Декілька полків на чолі з князем Пожарським на марші були відправлені до м.Срібного проти прилуцького полковника П.Дорошенка. Маючи чисельну перевагу, московське військо розбило козаків і захопило погано укріплене місто. За наказом князя срібнянських жителів, які вчинили опір, було одних знищено, інших забрано в полон.¹²⁸

З іншого боку, як повідомляє автор твору, “от Путивля” до Конотопа підступили полки, воеводи князя О. Трубецького “з многими войсками”. За даними військових істориків, у його розпорядженні було до 150 тис. піхоти і кінноти, велика кількість гармат. З'єднавшись з ратями Г.Ромодановського, вони оточили місто. Десять тижнів, за даними С.Величка, московське військо здобувало Конотоп, “многократніи промисли военніи чинячи и штурми не без значного урону своего на городъ припускаючи”. Насправді ж, як видно з документальних джерел, 200-тисячна царська армія 12 тижнів штурмувала місто, яке не мало міцної фортеці і було розташоване на

рівнинному місці. Про те, що "близко чети года" сиділи козаки в осаді, видно також й із листа Григорія Гуляницького, відправленого гетьманові 26 червня 1659 р. з Конотопа. У ньому, зокрема, зазначалося, що оточені були у важкому стані. Московські ратні люди щоденно робили приступи, в той час вони вже вкопалися у рів, що оточував місто і відняли в оточених воду. Царські гармати щоденно бомбардували оточених "огненними ядрами". А козаки на той час вже не мали чим захищатися, закінчилися порох і кулі, не вистачало харчів.¹²⁹

За даними С.Велчка, московська армія, незважаючи на складне становище оточених, взяти Конотоп не змогла, що і було в дійсності, як видно з документальних джерел. На допомогу оточеним виступив з козаками й ордою гетьман І.Виговський. У творі не зазначено шлях просування гетьманського і кримського війська, лише те, що під с.Шапівалівкою вони розбили царський загін. Проте, як видно із свідчень посланців воеводи О.Трубецького до І.Виговського, гетьман стояв з обозом у с.Бикові під Прилуками. Там йому було вручено листа від воеводи. З Бикова гетьманське військо виступило на Ніжин, де гетьман став біля міста на полі. У літописі Самовидця його названо "Крупич поле". Туди 24 червня 1659 р. прибув з ордою кримський хан. Як видно із свідчень московських посланців та автора літопису Самовидця, гетьман і хан дали взаємну присягу на вірність у бою.¹³⁰

Після взаємної присяги, як видно з документальних джерел і досліджень учених, 16-тисячне військо та 30-тисячна орда виступили на Конотоп. Хан з військом і обозом ішов попереду, але за два дні ходу до міста гетьман з козаками вийшов наперед. Підійшовши до с.Тиниці, гетьман відправив козаків на розвідку до с.Соснівки. На переправі, біля села, розвідка взяла "язика".¹³¹

С.Величко ж починає свою розповідь про бій під Конотопом з того, що гетьман розділив військо: частину козаків і орду він залишив у засідці за річкою Соснівкою. Про цю засідку, або “заставу”, як називає її автор, “в милі доброй от Конотопу” біля с.Соснівки, йшлося й у літопису Самовидця. Дійсно, засідка була, але не за річкою Соснівкою, як у Величка, а біля села. Така ж річка, як зазначають учені, біля села не протікала. Ними встановлено, що річка біля с.Соснівки називалася Куколкою.¹³²

Розділивши військо, гетьман з частиною козаків на світанні, як зазначає С.Величко, несподівано напав на московське військо та козаків наказного гетьмана І.Безпалого, які стояли під Конотопом, завдавши їм значних втрат. Царські воеводи, Ромодановський і Трубецький, роздивившись, що військо гетьмана “вдесятеро” менше, направили проти нього лише “килкодесят тисяч” ратних людей: “рейтаровъ и инного доброго войска конного” на чолі з князем Сімеоном Пожарським. Московські полки розбили козаків і почали їх переслідувати, все більше віддаляючись від основних сил та обозу. Князя не зупинили навіть свідчення полонених про влаштовану їм засідку. Він переслідував гетьманське військо, коли за річкою Соснівкою на його полки із засади напали козаки й орда, розгромили їх, а “поле тамошнее трупами человеческими услали”. Так описав битву під Конотопом С.Величко. Опис цього бою в його зображенні використали у своїх дослідженнях деякі вчені.¹³³

Проте, як видно з документальних джерел, у описі С.Величком бою під Конотопом є ряд неточностей. У жодному із свідчень учасників бою та й самого гетьмана І.Виговського ніяких відомостей про напад на московську армію О.Трубецького і Г.Ромодановського, яка тримала у блокаді м.Конотоп, немає. На цьому справедливо наголошував і М.Петровський. Як видно, наприклад, з листа наказного гетьмана І.Безпалого, учасника бою,

направленого царю 26 липня 1659 р., 28 червня 1659 р. царські воеводи одержали відомості про наближення до с.Соснівки козацького “під’їзду” і вислали проти нього полки князів С.Пожарського і С.Львова.¹³⁴

Як видно з листа гетьмана І.Виговського, 11 липня 1659р. відправленого до польського коронного обозного Анджея Потоцького, він, з’єднавшись з ордою, поспішив до Соснівської переправи, куди прибув 29 червня (за старим стилем), або 12 липня (за новим стилем) “в день св. Петра і Павла”.¹³⁵

Московські раті, як видно з гетьманського листа, вже стояли недалеко переправи: частина ратних людей з 15 тис. — поруч з нею, а інша — неподалік, готові до бою. Битва ж, за свідченням наказного гетьмана І.Безпалого відбулася за переправою, в 5 верстах від Конотопа. Хід бою описав у згаданому листі гетьман І.Виговський. Він повідомляв А.Потоцького, що козаки вступили у бій першими і відтіснили царські полки від переправи. Переправившись через річку, на допомогу їм підійшла наймана гетьманом іноземна кіннота. Проте московське військо, маючи чисельну перевагу, почало тіснити козаків. І в цей час з тилу на царських ратних людей стрімко полетіла орда і змішала їх ряди. Московське військо почало тікати. Козаки і татари півтори милі гнали їх до Конотопа, “встеляючи, — за висловом гетьмана, — густим трупом поля”. “Мало насилу хто ушель” — так писав царю про розгром під Конотопом наказний гетьман І.Безпалій.¹³⁶

Події цього бою оповіли боярам і донські козаки, посланці царського воеводи князя О.Трубецького до гетьмана І.Виговського, які в той час були при гетьманському війську. Вони також зазначили, що бій відбувся біля переправи. Татари ж з тилу з обох боків ударили на царські полки і змішали їх. Козаки, прийшовши в табір після бою, говорили донцям, що багато людей побито і багатьох взято татарами в полон. Посланці

зазначили також, що на честь перемоги гетьман наказав палити із гармат.¹³⁷

Як видно з розповіді посланців наказного гетьмана І.Безпалого до царя, князі С.Пожарський і С.Львов не чекали нападу на їх раті з тилу, бо з того боку переправи на кілька верст тягнулося болото. Такий у цілому хід бою під Конотопом, в якому загинуло 30-тисячне московське військо.¹³⁸

Князя С.Пожарського, за свідченням С.Величка і за даними джерел, було захоплено в бою під Конотопом у полон і страчено. Автор твору вважав це божою карою князю за знищення м.Срібного та пролиту невинну кров його жителів. Існують дві версії стосовно страти князя. С.Величко вважав, що хан наказав відрубати С. Пожарському голову за те, що князь “набравивши... звичасмь московським матерно, плюнул ему в очи” Цю ж версію страти князя: бо — “хану домовляв” висловив і автор літопису Самовидця.¹³⁹

З ними не погодився відомий учений М.Петровський. Він вважав більш достовірними свідчення московського перекладача Фролова, наведені ще відомим російським істориком С.Соловйовим, за якими причиною смерті князя С.Пожарського стали його походи під Азов на кримських царевичів, синів хана.¹⁴⁰ Не виключено проте, що можливо обидві причини привели до страти князя.

Окрім С.Пожарського, в полон попав також інший князь С.Львов, про що С.Величко не зазначав. Ще в серпні 1659 р. він був живий і знаходився в полоні у гетьмана. Про це повідомляли князя О.Трубецького його посланці до гетьмана І.Виговського. Але через два тижні він помер від хвороби.¹⁴¹

Таким чином, хід битви під Конотопом, описаний С.Величком, не завжди збігається з даними джерел. Деякі описані ним події бою під Конотопом схожі з описом цих подій у праці С.Венславського, виданій у

Вільно у 1691р., що помітив ще російський історик С.Соловйов.¹⁴² Це дає підставу для висновку: названа праця послужила джерелом для не зовсім точного опису автором твору подій під Конотопом. Проте цілком очевидно з опису битви, що С.Величко сприймає розгром московських полків біля Соснівської переправи і страту С.Пожарського як справедливу кару за вторгнення їх в Україну і розорення українських міст, а особливо с.Срібного, де загинули мирні жителі. Зовсім по-іншому трактувала ці події російська поетична традиція, яка зробила з князя С.Пожарського героя.¹⁴³

Через годину, як зазначає С.Величко, або наступного дня, як видно з документальних джерел, козаки й орда виступили на Конотоп. Довідавшись про розгром 30-тисячної раті С.Пожарського і С.Львова, царські воеводи відступили від міста і стали недалеко нього, оточивши свій обоз гарматами.¹⁴⁴

Коли гетьманське військо й орда підійшли до Конотопа, звідти, як свідчили донські козаки, посланці князя О.Трубецького до гетьмана І.Виговського, урочисто з прапорами та барабанами виступили звільнені від осади козаки Г.Гуляницького. Гетьман оглянув трофеї, захоплені під час відступу у московського війська: три мортири, чотири гармати і до 12 возів куль, а також покинуту відступаючими гранатну гармату з гранатами і відіслав їх до Батурина, в якому знаходилася генеральна артилерія козацького війська.¹⁴⁵

Козаки і татари спробували захопити московський табір, проте, як зазначає С.Величко, оточені "крі ко й густо... били от обозу з армать", тому, зазнавши значних втрат, гетьман і хан від цього відмовилися. Вони вирішили перейти, як видно з джерел, до довготривалої осади. З цією метою гетьман наказав війську спішитися й окопатися. Це було необхідно і на випадок раптового нападу царських ратних людей, які, як показав добутий козацькою розвідкою "язик", збираються відступати

табором. Тому на протязі ночі було прорито рів від Конотопа до московського обозу і викопано шанці. На ранок, коли роботу було закінчено, їх вирішив оглянути гетьман. Під час огляду пострілом із гармати під ним було вбито коня, а його поранено в ліву ногу.¹⁴⁶

Помітивши підготовку гетьмана до тривалої облоги, царські воеводи вирішили відступити. Про причину відступу московських ратей, які, за даними джерел, налічували майже 150 тис. воїнів, повідомляв 26 липня 1659 р. у листі до царя наказний гетьман І.Безпалій. Він, зокрема, зазначав, що, дізнавшись про значні військові сили гетьмана І.Виговського та маючи недостатню кількість продовольства, воеводи вирішили відступити від Конотопа “со всемъ войском”.¹⁴⁷

С.Величко описав відступ московських ратних людей і козаків І.Безпалого. Вони рушили від Конотопа “частіе около обозу своего шанци и вали осипаючи”, увійшли до російського міста Путивля “без жадного болшого ущербу” Ці відомості С.Величка підтверджує автор літопису Самовидця, який також зазначив, що московському війську вдалося відступити “без шкоди”, незважаючи на те, що козаки і татари, як видно з джерел, робили все можливе, щоб перешкодити такому маневру: спалили переправи через р.Сейм, перерізали шляхи відступу.¹⁴⁸

Таким чином, зазначає С.Величко і це підтверджено даними інших джерел, козаки і орда вигнали московську армію з України, але остаточно розбити її не змогли. Гетьман вважав, що це йому не вдалося, бо король не надав йому обіцяної допомоги — не надіслав іноземну піхоту. Як видно з твору, війська гетьмана і хана переслідували царську армію до Путивля. Дійсно, козацьке військо і орда, за даними джерел, розташувалися на горі, за десять верст від міста, і простояли там два дні.¹⁴⁹

В цей час, повідомляє С.Величко, хан залишив гетьману лише частину орди — 15 тис., а сам з основним військом повернувся до Криму. В дійсності ж, як видно

з джерел, гетьман і хан відступили від Путивля до Ромен разом. Роменський сотник К.Войтенко, який раніше був в опозиції, домовився з гетьманом і на третій день здав йому місто. Міщани видали козакам московських ратних людей, які перебували у місті. Частина з них козаки порубали. Дізнавшись про це, гетьман наказав чотирьох козаків повісити, а царських солдатів відпустити, залишивши в полоні лише їх командирів.¹⁵⁰

З Ромен гетьман і хан з військами, як видно з твору і джерел, виступили на Гадяч, щоб захопити, як вважав С.Величко, "противного собі гетмана наказного Павла Апостола, з войскомъ своимъ запершагося". Дійсно, як свідчать джерела, в Гадячі перебували 4500 козаків на чолі з наказним гетьманом Павлом Єфремовичем Апостолом, яким допомагали 900 жителів міста.¹⁵¹

За даними С.Величка, козаки і татари взяти місто не змогли, хоч 4,5 тис. козаків кінних і піших та орда три тижні стояли під м.Гадячем. Гетьман, судячи з його листа до П.Апостола та гадяцьких козаків, прагнув схилити їх до здачі. Проте останні вагалися. Причина відступу гетьмана від міста нам не відома. Не повідомляє про неї і С.Величко, лише зазначає, що гетьман розпустив лівобережні полки, а з правобережними і ордою повернувся до Чигирина. Можливо, причиною зняття облоги з Гадяча було повернення хана до Криму. Для його охорони гетьман виділив тисячу козаків.¹⁵²

Очевидно, в цей час хан одержав повідомлення про напад на Крим запорозьких і донських козаків, здійснений на прохання царського уряду. Занепокоений розгромом під Конотопом полків С.Пожарського і С.Львова 4 червня 1659 р. за наказом царя воевода О.Трубецької і наказний гетьман І.Безпалий з табору під Конотопом надіслали листи запорозьким козакам, незадоволеним політикою гетьмана І.Виговського. Запорожці на чолі з кошовим І.Сірком зважили на їх прохання і напали на кримські загони поблизу м.Білогота та ногайські біля

Самарчина і захопили великий полон. Гетьман на прохання кримського хана направив проти запорожців чигиринський полк.¹⁵³

В той же час за наказом царя під Кафою, Балаклавою і Керчю висадилися донські козаки. Майже не зустрічаючи опору, адже головні військові сили кримських татар на чолі з ханом воювали на Україні, вони просунулися вглиб півострова більш ніж на 50 верст.* У полон до донських козаків потрапили майже дві тисячі кримських татар. В основному козаки перекривали на півострові шляхи і громили кримські загони, які йшли на допомогу українському гетьманові.¹⁵⁴

Очевидно, інформація, яка надходила з Криму, про вторгнення на його територію запорозьких і донських козаків, непокоїла хана і була головною причиною залишення ним гетьмана під Гадячем і повернення кримського війська на півострів. І.Виговський не мав військових сил, щоб тримати місто в облозі, тому відступив на Правобережжя. Одержавши відомості про відступ гетьманського війська від Гадяча, наказний гетьман П.Апостол повідомив про це князя О.Трубецького та І.Безпалого, які перебували з військами в Путивлі. Князь направив до міста московський полк, а українським козакам, які не здали Гадяч, виділили царську винагороду — по 1 рублю жалування кожному.¹⁵⁵

Прибувши до Чигирина перед Спасовськими запустями, гетьман І.Виговський, зазначає С.Величко, надав відпочинок правобережним козацьким полкам, залишивши біля міст орду. Частина козаків з ордою через півтора тижні він направив під Київ, щоб вигнати з міста московську рать на чолі з воєводою В.Б.Шереметевим.

* Верста — російська міра довжини в XVII ст. дорівнювала 2,16 км. (Див.: Шостьин Н.А. Очерки истории русской метрологии. М. 1975. — С.53, 256).

На чолі козацького війська гетьман поставив свого брата Данила Виговського.¹⁵⁶

Наблизившись до міста, козаки завдали поразки невеликим московським загонам, що діяли в навколишніх місцевостях, та захопили стада, які паслися там. 22 серпня 1659 р., за даними С.Величка, біля міста відбувся генеральний бій, який закінчився поразкою козаків. Д.Виговський втратив гармати і свій обоз.¹⁵⁷

Описані С.Величком події викликали заперечення вчених. Так, М.Петровський зазначав, що про напад козаків на чолі з Д.Виговським на Київ та про бій під містом, який відбувся 22 серпня 1659 р., ніяких відомостей в джерелах немає. Інший дослідник — В.Герасимчук писав, що в серпні 1659 р. планувався похід Д.Виговського з 30-тисячним козацьким військом і польськими хоругвами А.Потоцького під Київ, до якого пізніше мав приєднатися гетьман. Але похід не відбувся.¹⁵⁸

Тому можна припустити, судячи з опису подій, що С.Величко мав на увазі бій, який дійсно відбувся між козаками на чолі з Д.Виговським і царськими ратними людьми під Києвом, але не 22 серпня 1659 р., а 25 серпня 1658 р.¹⁵⁹

Після опису бою під Києвом у творі вміщено текст царської грамоти від 23 вересня 1659 р., надісланої козакам Полтавського полку, в якій йшлося про зраду гетьмана І.Виговського і давалася обіцянка зберігати за українським народом його давні права і вольності. У грамоті зазначена і дата наступу на Київ козаків на чолі з Д. Виговським — 23 серпня 167 р., тобто 7167 р., або 1659р. Така ж дата вказана в оригіналі грамоти, текст якої ідентичний з текстом вміщеної у творі С.Величка.¹⁶⁰ Можливо, це була помилка писаря царської грамоти, яку повторив автор твору.

Прибувши в Чигирин і надавши війську відпочинок, гетьман І.Виговський, зазначає С.Величко, направив на сейм Речі Посполитої, де мали обговорюватися статті

Гадяцької угоди, значне козацьке товариство на чолі з полковником Немиричем, а не генеральним обозним Носачем, як планував раніше.¹⁶¹

Дослідники не мають єдиної думки щодо керівника української делегації на Сейм. Одні вважали, що її очолював Немирич,¹⁶² інші — Т.Носач.¹⁶³ Однак за даними джерел, І.Виговський не вирішив остаточно, хто очолюватиме українську делегацію на Сеймі. З листа українського гетьмана до великого коронного канцлера М.Пражмовського від 17(27) грудня 1658 р. дізнаємося, що спочатку він хотів призначити главою делегації київського підкоморія Юрія Немирича, тому просив канцлера вплинути на рішення польського короля призначити Ю.Немирича, після затвердження Гадяцької угоди Сеймом, охоронцем “Великой печати княжеств Русских” В такому разі останній, на думку гетьмана, охоче поїхав би на Сейм і виніс “бремя этого святого трактата о мире”.¹⁶⁴

Проте на початку 1659 р. становище гетьмана змінилося: значно знизився його авторитет у Війську Запорізькому. Це змусило гетьмана враховувати думку тієї частини старшини і козаків, яка не підтримувала кандидатуру Ю.Немирича, і зробити поступки. В листі до короля від 9(19) березня 1659 р. І.Виговський зазначав, що “по общему совету” на Сейм відправлено “пана обозного войскового, с двумя козаками отъ каждого полка”.¹⁶⁵

Однак гетьман спочатку відправив на Сейм частину української делегації на чолі з Ю.Немиричем, а пізніше, як видно з листа гетьмана І.Виговського до великого коронного канцлера М.Пражмовського від 7(17) березня 1659 р., до неї приєднався військовий обозний Тимофій Носач, людина, за висловом гетьмана, “съ большими достоинствами и съ особливою преданностію къ отечеству”, з яким були “по ніскольку козаков отъ каждого полка”.¹⁶⁶ Таким чином, відомості С.Величка з цього питання не зовсім відповідали дійсності. На Сейм Речі Посполитої гетьман направив делегацію на чолі з

Ю.Немиричем, який представляв його інтереси та наближеної до нього старшини, а генеральний обозний Т.Носач і виборні козаки від полків мали відстоювати інтереси козацтва.

С.Величко не вказує у творі дату проведення Сейму, але за викладеними ним подіями він мав відбутися в липні 1659 р. Тому М.Петровський оцінив хронологію викладу подій на Сеймі у творі досить критично. На думку вченого, Сейм відбувся навесні 1659 р. Як видно із джерел, Варшавський сейм відкрився у квітні 1659 р. (за н.с.).¹⁶⁷

Ю.Немирич виголосив на Сеймі промову, в якій, за даними С.Величка, порівняв Військо Запорізьке та Україну з сином, що повертається до батька, і просив у короля і Сенату “отческого призріння і помилованія”. Статті українсько-польської угоди були, на думку автора твору, подані і апробовані за згодою “обох избь сеймових”, бо у них були викладені “великіє... діла”, які потребували детального “разсмотренія”. Дійсно, з прийняттям статей виникла складна проблема. Депутати Сейму відхилили деякі з них. До гетьмана І.Виговського направлено посланця К.Перетятковича з листами, в яких йшлося про зміну тексту ряду статей. На старшинській раді, яка відбулася 20 квітня (за н.с.), гетьману вдалося переконати старшину у необхідності поступитися, але його авторитет значно упав.¹⁶⁸

12 травня уточнений текст угоди у невивідному для України варіанті був ратифікований Сеймом. Члени української делегації дали присягу на вірність королю. Присягу підписали також по два сотники з кожного полку і генеральний обозний Т.Носач. Відповідну присягу українцям дав польський король. Текст королівської присяги наведено у творі С.Величка.¹⁶⁹

Завершуючи опис подій, пов'язаних із укладенням Гадяцької угоди, автор твору дійшов висновку відносно політичного та правового її характеру. Він наголошує,

що поляки за угодою, крім коронної та литовської — “двохъ Посполитих”, хотіли утворити на Україні “третью Річъ Посполитую”, в якій зберігалася б унія, хоч про збереження останньої вони не повідомляли, “осторожни будучи”. Висновки С.Величка щодо характеру Гадяцької угоди підтримані і розвинуті в пізніших дослідженнях.¹⁷⁰

Направивши посольство Немирича до Варшави, гетьман І.Виговський, що перебував в Чигирині, думав, як вважав С.Величко, над здійсненням своїх намірів. Проте його стали переслідувати невдачі. По-перше, під Києвом було розгромлено військо його брата Данила, яке намагалося вигнати з міста царського воеводу.

Крім того, на бік царя перейшов переяславський полковник, як вказано у творі, “Цюцюра” Переяславський сотник Степан і Северин Сулими та інші старшини Переяславського полку його не підтримали. Тоді полковник “тиранско товаришов поменених помордовал и позабиваль” і повідомив князю Трубецькому в Путивль про намір перейти на бік царя. Величко назвав дії Цюцюри “братовбивчими і богоненависними” Скориставшись такими діями переяславського полковника, князі Трубецької і Ромодановський та гетьман І.Безпалий з царськими військами виступили з Путивля і перед Покровою з’явилися у Переяславі.¹⁷¹

Про причини таких дій переяславського полковника відомостей у творі немає. Проте вони стають цілком зрозумілими з донесення царю київського воеводи В. Шереметева. У ньому воевода писав, що дізнавшись, що гетьман І.Виговський, старшина, козаки, міщани “и вся чернь... учинились непослушны” царю, направив московські раті на чолі з Юрієм Борятинським та Іваном Чаадаєвим під міста Гоголів, Трипілля, Воронків, Стайки і містечки Макарів, Бишів, Бородянку та Горностайполе, а підполковника Скорнякова-Писарева та Івана Шепелева — під інші містечки і села. Царські війська

за наказом В. Шереметева "те города и местечка взяли и выжгли и высекли". Тому, зазначав воевода, київський, переяславський, ніжинський, чернігівський полковники зі своїми полками, а також жителі міст "и вся чернь" зі страху "добили челом" царю.¹⁷²

Найактивнішу позицію щодо повернення до підданства царю, як видно з документів, займав переяславський полковник Т.Цецюра. Він перший і присягнув царю на вірність, що трапилося 24 серпня 1659р. в м.Переяславі. Присягу у нього приймав В.Лаговчин, направлений з Києва В.Шереметем м. Перед ним пізніше присягнув царю і чернігівський полковник Анікий Силич, який приїхав до Переяслава з двома осавулами та чотирма сотниками.¹⁷³

В донесенні київського воеводи до царя описане і знищення Т.Цецюрою переяславських значних козаків, що підтверджує дані, наведені у творі. В.Шереметев одержав відомості про переяславські події від Т.Цецюри, листа від якого до воеводи привіз переяславський наказний полковник Богдан Кадющенко.¹⁷⁴

Як видно з цього листа, трагедія в Переяславі відбулася 19 серпня 1659 р. В той день за наказом Т.Цецюри було вбито півтори сотні польських драгунів, надісланих І.Виговським для захисту міста від московського війська. Їх командир, майор-німець Ян Зумир разом із ротмістром Яном Душинським та шляхтичем Степаном Саладином потрапили в полон і в окопах були відправлені до Києва. Переяславська полкова старшина: Степан та Северин Сулими, яких називає і С.Величко, Іван Забуїський та інші були вбиті, а військового суддю Федора Лободу, якого всевода вважав, очевидно зі слів Т.Цецюри "пущего всякому злу заводчика", було заарештовано і утримано в Переяславі.¹⁷⁵

Таким чином, події, які відбувалися в Переяславі в серпні 1659 р., пов'язані із виступом переяславського полковника Т.Цецюри проти гетьмана І.Виговського,

описані С.Величком, в цілому знайшли підтвердження в документальних джерелах. Переяславська старшина, як зазначено у творі і підтверджується даними джерел, чинила опір Т.Цецюрі, тому і постраждала. Відносно відомостей С.Величка про перебування в той час в Переяславі царських ратних людей, то це були полонені. Переяславський полковник звільнив їх з полону, дав їм зброю і поставив на варті біля міської брами. Одночасно Т. Цецюра направив листа до київського воеводи В.Шереметева, в якому просив надіслати царські раті до Переяслава і Ніжина. 30 серпня 1659 р. воевода повідомив про це прохання в Путивль князю О.Трубецькому.¹⁷⁶

Дізнавшись про зраду Т.Цецюри, наступ на Чигирин 5 тис. січового війська та вигнання польських загонів на чолі з А.Потоцьким з українських міст, гетьман І.Виговський, пише С.Величко, з невеликою кількістю козаків та ордою рушив на м.Хмільник Брацлавського полку, сподіваючись на допомогу польського війська, яку дійсно одержав. Проте В.Герасимчук встановив, що гетьман, рятуючи своє життя, сів на коня і з трьома тисячами козаків, але без орди рушив з Чигирини, залишивши в місті свої скарби, до Котельні, де стояли польські загани А.Потоцького.¹⁷⁷

Про залишення гетьманом своїх скарбів у Чигирині писав і С.Величко. З ними залишилася дружина гетьмана, яку автор твору помилково вважав козацького роду та братова Олена Хмельницька. Насправді ж І.Виговський у 1656 р. удруге взяв шлюб з Оленою Стеткевич, дочкою українсько-білоруського православного шляхтича і новогрудського каштеляна Богдана Стеткевича—одного із покровителів Києво-Могилянського колегіуму, фундатора Кутейнського православного монастиря, від якої мав сина Євстафія. Походження ж першої дружини І.Виговського та її ім'я невідомі.¹⁷⁸

За даними С.Величка, гетьман з військом стояв під Хмільником, де дочекався повернення українського посольства з Варшави. Узнавши про затвердження на Сеймі Гадяцької угоди, він, як зазначає автор, став “велце радостен”. Згідно з цією угодою І.Виговський з польсько-українським військом та ордою мав намір повернутися до Чигирини і відновити своє становище. Проте, за даними Джерел, гетьман у цей час з невеликою кількістю козаків, польськими та німецькими військовими підрозділами до п’ятисот чоловік, але без орди приходив під м.Черкаси. Однак козаки, які захищали місто, та населення Черкас його не пустили, і гетьман повернув на м.Корсунь.¹⁷⁹

Розповівши про намагання І.Виговського зміцнити свою владу за допомогою Гадяцької угоди, С.Величко зазначав, що її реалізація викликала б на Україні “большое... смущення и разращение... междоусобіе... і кровопролитіє”.¹⁸⁰

Таким чином, на думку С.Величка, Гадяцькі статті були спробою створити на українських землях устрій на польський взірець, і їх реалізація призвела б до утворення на Україні третьої Речі Посполитої. Це, вважає автор, викликало б продовження міжусобної війни, бо знищувало всі завоювання козацтва в ході Визвольної війни.

Така оцінка С.Величком Гадяцької угоди в цілому збігається з оцінкою інших дослідників.¹⁸¹

Одержавши відомості, що гетьман І.Виговський стоїть під Хмільником, князь Трубецької, який, за неточними даними автора твору, в той час з московськими ратними людьми перебував у Переяславі, направив проти нього козаків на чолі з наказним гетьманом Якимом Сомком. С.Величко зазначає, що він був багатим козаком і переяславським купцем, швагером Б.Хмельницького, і дядьком його сина Юрія, тобто був братом першої дружини Богдана—Ганни Сомківни. Автор твору помилково по-

в'язує призначення наказним гетьманом Я.Сомка із відмовою від гетьманства І.Безпалого. На цю неточність у творі звернув увагу ще М.Петровський.¹⁸² Проте можна припустити, що Я.Сомко був призначений наказним гетьманом на час походу, як траплялося в Українській державі. В цьому поході, за даними С.Величка, брав участь ніжинський полк на чолі з новим полковником Васютою, бо Гуляницький, який раніше займав цю посаду, залишився з гетьманом І.Виговським. Дійсно, повідомляючи царю у вересні 1659 р. про події на Україні, київський воєвода В.Шереметев називає ніжинським полковником Василя Золотаренка.¹⁸³

За даними С.Величка, Я.Сомко з козаками прибув під Хмільник і розбив військо І.Виговського. Тоді загинув колишній ніжинський полковник Г.Гуляницький. Ці дані піддав сумніву М.Петровський. Він вважав, посилаючись на донесення А.Потоцького до короля і повідомлення О.Трубецького царю, де описано кінець гетьманування І.Виговського, що бою під Хмільником не було. В дійсності, бій під Хмільником відбувся значно пізніше — 23—26 листопада 1659 р., коли І.Виговський вже не був гетьманом. Бій між його загонами і полком московського воєводи Шереметева закінчився перемогою останнього, бувший гетьман відступив до м.Дубно. До того ж вчений зазначав, що Г.Гуляницький не міг в той час загинути, бо брав участь у подальших подіях. Це дійсно так. За даними джерел, в лютому 1660 р. Г.Гуляницький з козаками, поляками і ордою прийшов під м.Носовку, а в березні тримав в облозі м.Ніжин.¹⁸⁴

Після розгрому залишки гетьманського війська, за висловом автора твору, пішли "в розсипку": татари — до Криму, а козаки з прилуцьким полковником Петром Дорошенком перейшли на бік Я.Сомка. І.Виговський та його брат Данило з польськими полками рушили до Польщі. Невдовзі Данило помер, а Іван Виговський нібито ніколи на Україну не повертався. Ці дані

С.Величка справедливо заперечував М.Петровський. Як свідчать джерела, колишній гетьман взимку 1659-1660рр. брав участь у військових акціях поляків на Україні. В той же час про намір І.Виговського оселитися в Польщі йшлося у листах новообраного гетьмана Ю.Хмельницького і козацької старшини до царських воевод, відправлених наприкінці вересня 1659р., І.Виговський, за їх даними, планував заїхати до Чигирини за дружиною та відбути до Польщі.¹⁸⁵ Можливо, плани колишнього гетьмана змінилися, але С.Величко про це не мав від іостей.

Щодо смерті Данила Виговського, про яку писав автор твору, то відомо, що корсунський полковник Яков Петрович (Петренко) захопив його в полон в м.Лисянці. Про це 26 жовтня 1659 р. він повідомив московського воеводу князя О.М.Трубецького. За царським указом його відправили до Москви. Проте 21 листопада, виїхавши з Болхова, Виговський захворів і 30 листопада в 10 верстах від м.Калуги помер. Його поховали в с.Горні. Проте на прохання гетьмана Ю.Хмельницького цар дозволив перевезти тіло на Україну.¹⁸⁶

В польських урядових колах з ініціативи І.Виговського була поширена думка, що Данило помер "тиранской" смертю, за царським указом. Про це йшлося в листі І.Виговського до короля від 1 лютого 1660 р. Однак цю версію відкинув гетьман Ю.Хмельницький. У листі до волинського каштеляна К.Беньовського він зазначив, що "Даніиль Выговскій умеръ своєю смертію".¹⁸⁷

В дійсності ж, за донесенням царю київського воеводи В.Шереметева, Іван та Данило Виговські з козаками та Андрій Потоцький з 6-тисячним польським військом у вересні 1659 р. виступили з-під Василькова на Білу Церкву і зупинилися в Гребінках. За іншими даними (донесенням польському королю А.Потоцького), він з 1,5-тисячним військом стояв під Котельнею. До польського

табору прибули Іван та Данило Виговські з трьома тисячами козаків. Тобто, за польськими джерелами, військо Виговських і Потоцького налічувало до п'яти тисяч солдат.¹⁸⁸

Ю.Хмельницький, як видно з донесення В.Шереметева, стояв спочатку під Васильковом, куди до нього направлялися запорожці на чолі з кошовим Сірком (5 тис. козаків). Пізніше він з 10-тисячним військом перемістився під Германівку. Ці відомості В.Шереметева збігаються з даними, наведеними у листі А.Потоцького королю. Туди ж, під Германівку, на козацьку раду під охороною польських жовнірів прибув І.Виговський. Звідти 10 вересня 1659 р. гетьман відправив листа переяславському полковникові Т.Цецюрі, в якому засуджував його за зраду.¹⁸⁹

Подальші події, викладені у творі С.Величка і в документальних джерелах, не збігаються. Так, С.Величко зазначав, що Я.Сомко, розбивши І.Виговського під Хмільником, захопив і зберігав статті Гадяцької угоди. Це заперечував М.Петровський, бо статті були не у гетьмана під Хмільником, а в Чигирині, і їх пізніше захопили козаки Ю.Хмельницького, коли здобули добре укріплений міський замок, в якому знаходилася козацька артилерія.¹⁹⁰

Далі у творі йдеться про те, що Я.Сомко, повертаючись до Переяслава після битви під Хмільником з 20 тисячами козаків і старшиною переконував їх обрати "совершенного" гетьмана, бо вважав, на думку С.Величка, що за виграну битву оберуть саме його. Проте на козацькій раді, скликаній в останніх числах вересня на Жердевській долині нижче Трехтемирова, козаки "єдиногласно" обрали гетьманом Ю.Хмельницького. За даними ж джерел, перша рада відбулася 11 вересня 1659 р. в с.Германівці, неподалік Обухова. На раду прибув І.Виговський і намагався пояснити значення Гадяцької угоди. Але його не хотіли слухати,

обвинувачували в розв'язанні міжусобної війни і погрожували вбити. Тому гетьман залишив раду і під охороною польських військ, як видно з його листа до короля, відправленого 26 вересня 1659 р., повернувся в польський табір "в Рутокь". Від Ю.Хмельницького І.Виговський взяв письмове "увіреніє", що той не буде робити йому нічого поганого. Проте Ю.Хмельницький, проводивши гетьмана, під виглядом поїздки в свій маєток — хутір Суботів, відбув на запрошення козаків до них на раду, скликану поблизу Білої Церкви. На раді було прийнято рішення направити посланців до І.Виговського, який з польським військом А.Потоцького перебрався під Фастів, щоб забрати клейноди — знаки гетьманської влади.¹⁹¹

Колишній гетьман за порадою А.Потоцького їх віддав, але поставив такі умови: присяга козаків королю; повернення шляхти в свої маєтки; дозвіл його дружині і чигиринській залозі без перешкод вийти з Чигирина. Ці умови повезли до козацького табору Данило Виговський і Тома Карчевський.¹⁹²

В дорозі вони зустріли козацьких послів, віддали їм клейноди і умови І.Виговського. 13 вересня 1659 р., одержавши клейноди, Ю.Хмельницький виступив на Миронівку. Недалеко від неї, біля с.Расави, де стояли Чигиринський, Уманський та Черкаський полки, була проведена "суполная", тобто генеральна, козацька рада. На ній гетьманом України було проголошено Ю.Хмельницького. На запитання новообраного гетьмана, під чиею протекцією вони хочуть залишитися, старшина і рядові козаки відповіли — під королем. На раді погодилися виконати 1 і 3 пункти умов І.Виговського, а другий відклали на пізніше. Данило Виговський залишився в козацькому таборі, а Т.Карчевський з Носачем, Гуляницьким і Дорошенком поїхали до польського табору, де перебував колишній гетьман. Вони мали запевнити А.Потоцького у вірності королю і обіцяти

І.Виговському випустити його дружину і чигиринську залогоу.¹⁹³

3. Висновки

З обранням Ю.Хмельницького закінчилося гетьманство І.Виговського, яке описав у своєму творі С.Величко. Значну увагу автор приділив причинам міжусобної війни на Україні. Винуватцями її він вважав як гетьмана І.Виговського, так і полтавського полковника М.Пушкаря.

Однією з причин цієї війни, на думку С.Величка, було порушення І.Виговським давньої традиції обрання гетьмана України, що відбувалося, як правило, на Запорозькій Січі. Результатом таких дій було поглиблення розколу Війська Запорозького на городове та низове, в результаті чого склалася опозиція низового козацтва до новообраного гетьмана І.Виговського, до якої приєдналося з різних причин городове козацтво прилеглих до Січі полків.

Іншою причиною, що привела до міжусобної війни на Україні, як видно з твору, було неврахування гетьманом інтересів різних верств українського суспільства.

Приводом до початку міжусобної війни, на думку С.Величка, послужило вбивство за наказом гетьмана гадяцької старшини та міських урядовців, які підтримали М.Пушкаря. В той же час автор розповідає про невдалі спроби І.Виговського владнати конфлікт з полтавським полковником шляхом переговорів. Автор справедливо засуджує дії як М.Пушкаря, який у боротьбі з гетьманом використав деморалізовані верстви тогочасного українського суспільства, так і І.Виговського, що запросив на допомогу іноземні війська.

Деморалізовані верстви населення або "гультяї", за висловом С.Величка, становили серйозну проблему для тогочасного українського суспільства. Як показав автор твору, на них у боротьбі з гетьманом за владу розрахо-

ували не тільки опозиціонери з козацької старшини. Їх використовували також іноземні війська, наприклад, московське, при вторгненні на територію України.

С.Величко засуджує гетьмана і за те, що за надану допомогу він дозволив своїм союзникам грабувати і вбивати мирних жителів України. Автор вболіває за квітуче раніше місто Полтаву, повністю знищене ордою та гетьманським військом.

З описаних у творі подій стає очевидним, що нестабільна політична ситуація, яка склалася на Україні в роки правління гетьмана Віговського, привела до втручання сусідніх держав у її внутрішні справи. Це виявилось, насамперед, у призначенні царським воеводою наказного гетьмана, повністю залежного від царського уряду, що створювало прецедент до подальшого втручання у вибори гетьмана на Україні.

До того ж, скориставшись міжусобною війною, на українські землі рушили іноземні війська, які палили міста і села, грабували, вбивали і захоплювали в рабство мешканців України, розоряли православні храми. Це підривало економіку, приводило до значної її залежності від сусідніх країн.

С.Величко показує негативне ставлення на Україні до гетьмана І.Віговського внаслідок його нерозважливої політики та користолюбства. На доказ останнього автор твору наводить такий факт, як захоплення гетьманом скарбу Б.Хмельницького.

Значна увага у творі приділена Гадяцькій угоді України з Польщею. За нею, вважав автор, на Україні мала бути створена третя Річ Посполита, елітарна українська держава на чолі з православною шляхтою. Козацтво — основна рушійна сила національно-визвольної війни — мало відігравати в новоствореній державі другорядну роль. Тому втілення в життя Гадяцьких статей привело б, на думку С.Величка, до міжусобиці і кровопролиття. Отже, Величко був на боці тих, хто підтри-

мував демократичні традиції, які відстоювало козацтво під час Визвольної війни.

Детально і в цілому достовірно описано у творі похід царських ратей на Україну, розорення ними українських міст і сіл, знищення мирних жителів. Тому автор вважає справедливою карою розгром московського війська під Конотопом, хоч хід бою описано С.Величком не зовсім достовірно.

Звичайно, в описі подій, які відбувалися на Україні в 1657—1659 рр., коли гетьманом було обрано І.Виговського, є певні неточності, хронологічні помилки, часто зумовлені тими джерелами, якими користувався С.Величко. Проте його ставлення до тогочасних подій та їх оцінки актуальні і сьогодні.

¹ *Величко С.* Сказаніє о войні козацкой з поляками. — К., 1926. — С.166.

² Матеріали до історії козацчини XVII віку / Зібрав і впорядкував Василь Герасимчук. — Львів, 1994. — С.96; Літопис Самовидця / Вид. Я.І.Дзира. — К., 1971. — С.76; Краткое описание о козацком малороссийском народе и военных его делах, собранное из разных историй иностранных, немецкой — Бишсена, латинской — Безольди, французской — Шевалье и рукописей русских через бунчукового товарища Петра Симоновского 1765 года // Чтения в императорском обществе истории и древностей российских. — М., 1847. — № 2. — С.83. (Далі ЧИОИДР); Объявление об услугі Річи Посполитой его милости пана Криштофа Перетятковича. 1683 года місяца ноября 23 дня // Университетские известия. — К., 1873. — № 9. — С.9.

³ *Карпов Г.* Критический обзор разработки главных русских источников, до истории Малороссии относящихся. — М., 1870. — С.104-105.

⁴ Акты ЮЗР. — СПб., 1863. — Т.4. — С.3.

⁵ Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов. — К., 1898. — Т.1. — С.62,67; МицикЮ. Іван Виговський // Володарі гетьманської булави: Історичні портрети. — К., 1995. — С.191; Яковенко Н.М. Українська шляхта: з кінця XIV до середини XVII ст. — К., 1993. — С.233; ВеличкоС. Назв.праця. — С.166.

⁶ *МицикЮ.* Назв.праця. — С.193-194; *Яковенко Н.М.* Назв.праця. — С.233.

⁷ *Величко С.* Назв.праця. — С.167.

⁸ Акты ЮЗР. — СПб., 1872. — Т.7. — С.189, 192.

⁹ *Величко С.* Назв.праця. — С.167; Акты ЮЗР. — Т.7. — С.187; Грушевський М.С. Історія України-Руси. — К., 1937. — Т.10. — С.32,33,110; Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в 3-х томах. — М., 1954. — Т.2. — С.367.

¹⁰ *Шевченко Ф.П., Смолий В.А.* Восстание под предводительством Пушкаря и Барабаша // Вопросы истории. — 1981. — № 2. — С.180-181.

¹¹ Там само. — С.181-183.

¹² Памятники, изданные Временною комиссией для разбора древних актов. — К., 1852. — Т.3. — Отд.3. — С.153. (Далі: Памятники ВК.); КоренецьД. Зносили гетьмана Виговського з Польщею в р.1657-58 // ЗНТШ. — 1900. — Т.38. — В.6. — С.3; ГерасимчукВ.

Виговщина і Гадяцький трактат // ЗНТШ. — 1909. — В. III. — Т. 89. — С. 58; Объявление об услугі Річи Посполитой его милости пана Криштофа Перетятковича. 1683 года, місяца ноября 23 дня. — С. 6-9; Стадник М. Гадяцька унія // Записки наукового товариства в Києві. — К., 1910. — С. 68-73.

13 *Величко С.* Назв.праця. — С. 168-169.

14 Там само. — С. 169-171.

15 Акты ЮЗР. — Т. 7. — С. 206, 214, 215.

16 *Грушевський М. С.* Назв.праця. — Т. 10. — С. 102-103.

17 Там само. — С. 102; Степанков В. С. Гетьманство Івана Виговського: Соціально-політична боротьба і проблема державного будівництва (серпень 1657 — вересень 1659 р.) // Середньовічна Україна. — К., 1994. — Вип. 1. — С. 93.

18 *Грушевський М. С.* Назв.праця. — Т. 10. — С. 104; Літопис Самовидця. — / Підг. Я. І. Дзира. — К., 1971. — С. 77.

19 *Грушевський М. С.* Назв.праця. — С. 104.

20 Там само. — С. 128; Герасимчук В. Виговщина і Гадяцький трактат // Записки НТШ. — 1909. — Т. 88. — Вип. II. — С. 35.

21 Акты ЮЗР. — Т. 7. — С. 209, 213, 230; Спб., 1892. — Т. 15. — С. 31; Герасимчук В. Назв.праця. — С. 38; Грушевський М. С. Назв.праця. — Т. 10. — С. 126.

22 *Грушевський М. С.* Назв.праця. — С. 129.

23 *Величко С.* Назв.праця. — С. 172.

24 *Грушевський М. С.* Назв.праця. — С. 29-45, 60-63.

25 Там само. — С. 63-66; Соловьев С. М. История России с древнейших времен. — М., 1961. — Кн. 6. (Т. 11-12). — С. 11; Волк-Карачевский В. Борьба Польши с казачеством во второй половине XVII и начале XVIII века. — К., 1899. — С. 10; Степанков В. С. Назв.праця. — С. 92.

26 *Величко С.* Назв.праця. — С. 172; Краткое описание Малороссии // Летопись Самовидца по новооткрытым спискам с приложением трех малороссийских хроник: Хмельницкой, "Краткого описания Малороссии" и "Собрания исторического". — К., 1878. — С. 250.

27 Памятники ВК. — К., 1852. — Т. 3. — Отд. 3. — С. 224, 227.

28 *Боннар А.* Греческая цивилизация. — Ростов-на-Дону, 1994. — С. 219.

29 *Крип'якевич І.* "Скарби" Хмельницького // ЗНТШ. — 1910. — Т. 96. — В. 4. — С. 117-119.

30 *Величко С.* Назв.праця. — С. 172-173.

31 Там само. — С. 174; Акты ЮЗР. — Т. IV. — С. 51-56; Соловьев С. М. Назв.праця. — С. 17; Грушевський М. С. Назв.праця. — С. 70-71, 88.

- 32 *Грушевський М. С.* Назв.праця. — С.93, 121.
- 33 *Величко С.* Назв.праця. — С.174.
- 34 Акты ЮЗР. — Т.7. — С.180—181; Т.15. — С.268.
- 35 *Величко С.* Назв.праця. — С.174-175; Акты ЮЗР. — Т.15. — С.270-271.
- 36 *Величко С.* Назв.праця. — С.176-177.
- 37 Памятники ВК. — Т.3. — Отд.3. — С.188, 189, 194.
- 38 Там само. — С.181, 219-220, 248-250; Герасимчук В. Виговщина і Гадяцький трактат. — С.62.
- 39 *Герасимчук В.* Назв.праця. — С.62.
- 40 *Соловьев С. М.* Назв.праця. — Кн. VI. (Т.11-12). — С.651; *Величко С.* Назв.праця. — С.178.
- 41 *Величко С.* Назв.праця. — С.178; *Грушевський М. С.* — Т.10. — Назв.праця. С.131—133.
- 42 *Величко С.* Назв.праця. — С.178; *Грушевський М. С.* Назв.праця. — Т.10. — С.136.
- 43 *Величко С.* Назв.праця. — С.178; Акты ЮЗР. — Т.15. — С.3; *Грушевський М. С.* Назв.праця. — Т.10. — С.136.
- 44 *Величко С.* Назв.праця. — С.178.; Акты ЮЗР. — Т.4. — С.91; Т.15. — С.268; *Грушевський М. С.* Назв.праця. — Т.10. — С.137.
- 45 *Величко С.* Назв.праця. — С.178-179; Акты ЮЗР. — Т.7. — С.224.
- 46 *Величко С.* Назв.праця. — С.178-179; Акты ЮЗР. — Т.4. — С.91-92; Т.7. — С.224; Т.15. — С.269.
- 47 *Величко С.* Назв.праця. — С.179.
- 48 *Величко С.* Назв.праця. — С.179; Матеріали до історії козащини XVII віку (Зібр. і впор. *В. Герасимчук.* — Львів, 1994. — С.46—49; Акты ЮЗР. — Т.4. — С.46, 77; *Грушевський М. С.* Назв.праця. — Т.10. — С.99-100; *Волк-Карачевський В. В.* Указ.соч. — С.16, 21.
- 49 *Величко С.* Назв.праця. — С.179—180.
- 50 *Величко С.* Назв.праця. — С.180.
- 51 Акты ЮЗР. — Т.7. — С.206.
- 52 Там само. — С.224.
- 53 *Величко С.* Назв.праця. — С.180; *Грушевський М. С.* Назв.праця. — Т.10. — С.153; *Степанков В. С.* Назв.праця. — С.96.
- 54 *Величко С.* Назв.праця. — С.180; Акты ЮЗР. — Т.15. — С.25, 28; *Грушевський М. С.* Назв.праця. — Т.10. — С.154.
- 55 *Величко С.* Назв.праця. — С.180; *Грушевський М. С.* Назв.праця. — Т.10. — С.138—142.
- 56 *Величко С.* Назв.праця. — С.180; Акты ЮЗР. — Т.7. — С.206, 217, 218.

- 57 *Величко С.* Назв.праця. — С.180; Акты ЮЗР. — Т.7. — С.221-223, 225.
- 58 *Величко С.* Назв.праця. — С.180—181; *Грушевський М.С.* Назв.праця. — Т.10. — С.219.
- 59 *Величко С.* Назв.праця. — С.181; Акты ЮЗР. — Т.15. — С.311; *Герасимчук В.* Виговщина і Гадяцький трактат. — Т.88. — С.44.
- 60 *Величко С.* Назв.праця. — С.181; Літопис Самовидця. — К., 1971. — С.78.
- 61 *Грушевський М.С.* Назв.праця. — Т.10. — С.229; *Величко С.* Назв.праця. — С.181.
- 62 *Величко С.* Назв.праця. — С.182-183; Акты ЮЗР. — Т.7. — С.240.
- 63 *Величко С.* Назв.праця. — С.182-183.
- 64 *Величко С.* Назв.праця. — С.183; Акты ЮЗР. — Т.15. — С.272.
- 65 Літопис Самовидця. — К., 1971. — С.78; Акты ЮЗР. — Т.4. — С.122, 127; Т.15. — С.176, 225, 272; *Герасимчук В.* Виговщина і Гадяцький трактат. — Т.88. — С.46; *Грушевський М.С.* Назв.праця. — Т.10. — С.233.
- 66 *Величко С.* Назв.праця. — С.183.
- 67 Акты ЮЗР. — Т.7. — С.240; Акты ЗР. — СПб., 1853. — Т.5. — С.105; Памятники ВК. — Т.3. — Отд.3. — С.270-271.
- 68 Памятники ВК. — Т.3. — Отд.3. — С.270-271.
- 69 *Величко С.* Назв.праця. — С.183; Акты ЮЗР. — Т.7. — С.245-246.
- 70 *Величко С.* Назв.праця. — С.183; *Грушевський М.С.* Назв.праця. — Т.10. — С.259.
- 71 *Величко С.* Назв.праця. — С.183.
- 72 *Величко С.* Назв.праця. — С.183—184; *Грушевський М.С.* Назв.праця. — Т.10 — С.275; Акты ЮЗР. — Т.15. — С.273.
- 73 *Величко С.* — Назв.праця. — С.184; Матеріали до історії козащини XVII віку. — С.112; Акты ЮЗР. — Т.7. — С.252-253; Объявление об услуге Речи Посполитой его милости пана Криштофа Перетятковича 1683 года, місяця ноября 23 дня. — С.11; Twardowski S. Woyna domowa... — S.263-264.
- 74 *Грушевський М.С.* Назв.праця. — Т.10. — С.353—367; *Смолій В., Степанков С.* Передень руїни (1650—1670 рр.) // Київська старовина. — 1993. — № 6. — С.6; *Герасимчук В.* Виговщина і Гадяцький трактат // ЗНТШ. — 1909. — Т.89. — С.82—90; Акты ЮЗР. — Т.15. — С.380—384.
- 75 *Величко С.* Назв.праця. — С.184.
- 76 Там само. — С.184; Акты ЮЗР. — Т.7. — С.252; *Грушевський М.С.* Назв.праця. — Т.10. — С.356.

- 77 *Величко С.* Назв.праця. — С.184; *Акты ЮЗР.* — Т.7. — С.252; *Грушевський М.С.* Назв.праця. — Т.10. — С.361.
- 78 *Акты ЮЗР.* — Т.7. — С.252; *Грушевський М.С.* Назв.праця. — Т.10. — С.359, 365.
- 79 *Величко С.* Назв.праця. — С.184.
- 80 *Величко С.* Назв.праця. — С.184; *Грушевський М.С.* Назв.праця. — Т.10. — С.355, 357.
- 81 *Грушевський М.С.* Назв.праця. — С.357, 358.
- 82 *Величко С.* Назв.праця. — С.184 — 185; *Грушевський М.С.* Назв.праця. — С.360.
- 83 *Величко С.* Назв.праця. — С.184, 185; *Грушевський М.С.* Назв.праця. — Т.10. — С.360.
- 84 *Грушевський М.С.* Назв.праця. — Т.10. — С.361.
- 85 *Величко С.* Назв.праця. — С.185; *Грушевський М.С.* Назв.праця. — С.361.
- 86 *Грушевський М.С.* Назв.праця. — С.358, 361; *Величко С.* Назв.праця. — С.185.
- 87 *Величко С.* Назв.праця. — С.185; *Грушевський М.С.* Назв.праця. — С.362.
- 88 *Величко С.* Назв.праця. — С.185; *Грушевський М.С.* Назв.праця. — С.362 — 363.
- 89 *Величко С.* Назв.праця. — С.185; *Грушевський М.С.* Назв.праця. — Т.10. — С.362 — 363.
- 90 *Величко С.* Назв.праця. — С.185; *Грушевський М.С.* Назв.праця. — С.358 — 359.
- 91 *Величко С.* Назв.праця. — С.185-186; *Twardowski S. Woyna domowa...* — S.264-265.
- 92 *Грушевський М.С.* Назв.праця. — Т.10. — С.317-324; *Герасимчук В.* Виговщина і Гадацький трактат. — Т.89. — С.51-57.
- 93 *Величко С.* Назв.праця. — С.186; *Памятники ВК.* — Т.3. — Отд.3. — С.244-245; *Коренець Д.* Зносини гетьмана Виговського з Польщею в р. 1657/58. — С.16.
- 94 *Величко С.* Назв.праця. — С.186; *Акты Московского государства.* — СПб., 1894. — Т.2. — С.614; *Соловьев С.М.* История России с древнейших времен. Кн.6 (Т.11 — 12), — С.45 — 47; *Каргалов В.В.* Полководцы XVII в. — М., 1990. — С.310 — 312.
- 95 *Величко С.* Назв.праця. — С.186; *Соловьев С.М.* — Указ.соч. — С.47.
- 96 *Величко С.* Назв.праця. — С.186; *Акты ЮЗР.* — Т.4. — С.192; Т.7. — С.260.
- 97 *Акты ЮЗР.* — Т.7. — С.259-260.

- 98 *Величко С.* Назв.праця. — С.186-187; Акты ЮЗР. — Т.7. — С.260-261.
- 99 Акты ЮЗР. — Т.7. — С.260-261.
- 100 *Величко С.* Назв.праця. — С.187.
- 101 Акты ЮЗР. — Т.7. — С.279—280; Т.15. — С.420-421.
- 102 Літопис Самовидця. — К.,1971. — С.79; Літопис Г.Грабянки. — К.,1854. — С.167.
- 103 *Величко С.* Назв.праця. — С.187.
- 104 Там само.
- 105 Там само. — С.187-188.
- 106 Там само. — С.188; Акты ЮЗР. — Т.7. — С.259-260.
- 107 *Максимович М.А.* Обозрения городовых полков и сотен, бывших на Украине со времени Богдана Хмельницкого // Собр.соч. — К.,1876. — Т.1. — С.697; Акты ЮЗР. — Т.7. — С.289-291; Т.15. — С.361-364; 371-372; 386-390, 391.
- 108 Акты ЮЗР. — Т.7. — С.272, 275; *Величко С.* Назв.праця. — С.188; Марченко М. Боротьба Росії і Польщі за Україну (1654—1664 рр.). — К.,1941. — С.37-38.
- 109 *Величко С.* Назв.праця. — С.189-191; Акты Московского государства. — Т.2. — С.601, 605.
- 110 *Величко С.* Назв.праця. — С.190-191.
- 111 Там само. — С.194.
- 112 Там само. — С.195-197; *Яворницький Д.І.* Історія запорозьких козаків. — К.,1990. — Т.2. — С.227.
- 113 *Величко С.* Назв.праця. — С.197-198.
- 114 Там само. — С.199; Акты ЮЗР. — Т.4. — С.222; Т.7. — С.264; Т.15. — С.361-364, 371-372.
- 115 *Величко С.* Назв.праця. — С.199-200; Акты ЮЗР. — Т.7. — С.264, 267.
- 116 *Величко С.* Назв.праця. — С.200-201.
- 117 *Петровський М.* Українські діячі XVII віку // ЗІФВ. ВУАН. — К.,1929. — Кн.24. — С.85.
- 118 *Величко С.* Назв.праця. — С.201; Акты ЮЗР. — Т.7. — С.269, 273; Т.15. — С.365; Объявление об услуге Речи Посполитой... — С.12-13.
- 119 *Величко С.* Назв.праця. — С.201—202; Акты ЮЗР. — Т.15. — С.347-348; Т.7. — С.289.
- 120 Акты ЮЗР. — Т.15. — С.355; *Величко С.* Назв.праця. — С.202; Краткое описание Малороссии // Летопись Самовидца по новооткрытым спискам с приложением... — К.,1878. — С.253.
- 121 *Величко С.* Назв.праця. — С.201—202; Акты ЮЗР. — Т.15. — С.356.

- 122 *Величко С.* Назв.праця. — С.202.
- 123 Там само.
- 124 Там само.
- 125 Там само. — С.203.
- 126 Там само.
- 127 Акты ЮЗР. — Т.4. — С.226; Т.7. — С.265.
- 128 *Величко С.* Назв.праця. — С.205.
- 129 Акты ЮЗР. — Т.15. — С.395-398, 414; Т.7. — С.283; *Каргалов В.В.* Указ.соч. — С.315.
- 130 Акты ЮЗР. — Т.15. — С.418-421; *Літопис Самовидця.* — К.,1971. — С.80.
- 131 Акты ЮЗР. — Т.15. — С.421; *Волк-Карачевский В.* Борьба Польши с казачеством во второй половине XVII и начале XVIII века. — С.45.
- 132 *Лазаревский А.М.* Описание Старой Малороссии: Т.2. — Полк Нежинский. — К.,1893. — С.208; *Петровский М.* Псевдо-діяріуш Самійла Зорки // ЗІФВ ВУАН. — К.,1928. — Кн.17.(1928). — С.202.
- 133 *Величко С.* Назв.праця. — С.206; *Соловьев С.М.* Указ.соч. — Т.6. — С.50—51; *Волк-Карачевский В.* Указ.соч. — С.45; *Мицик Ю. Иван Виговський // Володарі гетьманської булави.* — К.,1995. — С.227-228; *Каргалов В.В.* Указ.соч. — С.316.
- 134 Акты ЮЗР. — Т.15. — С.401-404; *Петровский М.* Назв.праця. — С.201-202.
- 135 *Мицик Ю.* Конотопська битва очима гетьмана Виговського // Старожитності. — 1994. — № 4/5. — С.3-4.
- 136 Там само. — С.3—4; Акты ЮЗР. — Т.15. — С.401-402.
- 137 Акты ЮЗР. — Т.15. — С.421.
- 138 Акты ЮЗР. — Т.15. — С.397—400; Т.4. — С.238; *Герасимчук В. Виговський і Юрій Хмельницький // ЗНТШ.* — 1904. — Т.49. — С.2; *Волк-Карачевский В.* — Указ.соч. — С.45.
- 139 *Величко С.* Назв.праця. — С.206-207; *Літопис Самовидця.* — К.,1971. — С.80.
- 140 *Петровский М.* Назв.праця. — С.202; *Соловьев С.М.* Указ.соч. — Кн.6. — (Т.11-12). — С.51.
- 141 Акты ЮЗР. — Т.7. — С.295-296; *Соловьев С.М.* Указ.соч. — Кн.6. (Т.11-12). — С.51.
- 142 *Weslawskj S.* Victor et victus videntius Corvinus Goslowski repraesentatus a Samuele Weslawski atque victricia et victa Regna, Poloniae, Litvaniae, mosckoviae... — Wilna, 1691. — P.89-90; *Соловьев С.М.* Указ.соч. — кн.6.(Т.11-12). — С.51, 335.
- 143 *Костомаров Н.* Гетманство Виговского // *Собр.соч.* — СПб.,1903. — Кн.1. — Т.2. — С.385-387.

- 144 *Величко С.* Указ.праця. — С.207; Акты ЮЗР. — Т.15. — С.421.
- 145 Акты ЮЗР. — Т.15. — С.421-422; *Мищик Ю.* Назв.праця. — С.4.
- 146 *Величко С.* Назв.праця. — С.207; Акты ЮЗР. — Т.15. — С.422; Т.7. — С.303.
- 147 Акты ЮЗР — Т.15. — С.402.
- 148 *Величко С.* Назв.праця. — С.207; Літопис Самовидця. — К., 1971. — С.80-81; Акты ЮЗР. — Т.15. — С.402.
- 149 *Мищик Ю.* Назв.праця. — С.4; *Величко С.* Назв.праця. — С.207; Акты ЮЗР. — Т.15. — С.422.
- 150 *Величко С.* Назв.праця. — С.207; Акты ЮЗР. — Т.15. — С.422-423.
- 151 *Величко С.* Назв.праця. — С.207; Акты ЮЗР. — Т.7. — С.297.
- 152 *Величко С.* Назв.праця. — С.207; Акты ЮЗР. — Т.7. — С.297-298, 301-303, 306.
- 153 Акты ЮЗР. — Т.7. — С.297-298; Т.15. — С.383-384, 386-390; Памятники ВК. — Т.3. — Отд.3. — С.334.
- 154 *Соловьев С.М.* Указ.соч. — С.53.
- 155 Акты ЮЗР. — Т.7. — С.297.
- 156 *Величко С.* Назв.праця. — С.208.
- 157 Там само.
- 158 *Петровський М.* Назв.праця. — С.202; *Герасимчук В.* Виговський і Юрій Хмельницький // ЗНТШ. — 1904. — № 49. — С.5, 14-15.
- 159 Акты ЮЗР. — Т.15. — С.254-258, 274-276; *Грушевський М.С.* Історія України-Руси. — Т.10. — С.277-280; *Волк-Карачевський В.В.* Борьба Польши с казачеством во второй половине XVII и начале XVIII века. — С.34.
- 160 *Величко С.* Назв.праця. — С.208-216; Собрание государственных грамот и договоров, хранящихся в Государственной Коллегии иностранных дел. — М., 1828. — Ч.4. — С.37.
- 161 *Величко С.* Назв.праця. — С.216.
- 162 *Волк-Карачевський В.В.* Указ.соч. — С.46; Памятники ВК. — Т.3. — Отд.3. — С.315-328.
- 163 *Степанков В.С.* Гетьманство Івана Виговського: Соціально-політична боротьба і проблема державного будівництва (серпень 1657 — вересень 1659). — С.102.
- 164 Памятники ВК. — Т.3. — Отд.3. — С.296.
- 165 Там само. — С.310-311.
- 166 Там само. — С.312-313.
- 167 *Величко С.* Назв.праця. — С.216; *Петровський М.* Назв.праця. — С.202; *Стадник М.* Гадяцька унія // Записки Українського наукового товариства в Києві. — К., 1911. — Кн.VIII. —

С.6, 8, 9; Объявление об услугі Річи Посполитой... — С.13; *Волк-Карачевский В.В.* Указ.соч. — С.46.

¹⁶⁸ *Величко С.* Назв.праця. — С.217; *Степанков В.С.* Гетьманство Івана Виговського: Соціально-політична боротьба і проблема державного будівництва (серпень 1657 — вересень 1659). — С.102; *Волк-Карачевский В.В.* Указ.соч. — С.46-48.

¹⁶⁹ *Степанков В.С.* Назв.праця. — С.103; *Стадник М.* Назв.праця. — С.8-9; *Величко С.* Назв.праця. — С.217.

¹⁷⁰ *Величко С.* Назв.праця. — С.217; *Волк-Карачевский В.В.* Указ.соч. — С.47; *Грушевський М.С.* Історія України-Руси. — Т.10. — С.372-373; *Стадник М.* Назв.праця. — С.21.

¹⁷¹ *Величко С.* Назв.праця. — С.218.

¹⁷² Акты ЮЗР. — Т.7. — С.311-312.

¹⁷³ Там само. — С.308, 309, 312.

¹⁷⁴ Там само. — С.312.

¹⁷⁵ Там само. — С.312-313.

¹⁷⁶ Там само. — С.312-313.

¹⁷⁷ Там само; — С.313; *Герасимчук В.* Виговський і Юрій Хмельницький // ЗНТШ. — 1904. — № 49. — С.21,28; Памятники ВК. — Т.3. — Отд.3. — С.395.

¹⁷⁸ Акты ЮЗР. — Т.7. — С.189-190; *Петровський М.* Назв.праця. — С.203; *Мицик Ю.* Іван Виговський // Володарі гетьманської булави. — С.194; Памятники ВК. — Т.3. Отд.3. — С.390.

¹⁷⁹ *Величко С.* Назв.праця. — С.219; Акты ЮЗР. — Т.7. — С.313.

¹⁸⁰ *Величко С.* Назв.праця. — С.219.

¹⁸¹ *Грушевський М.С.* Історія України-Руси. — Т.10. — С.285-286, 372-375; *Герасимчук В.* Виговщина і Гадяцький трактат // ЗНТШ. — 1909. — № 89. — С.49; *Смолій В., Степанков В.* Переддень руїни (1650-1670 рр.) // Київська старовина. — 1993. — № 6. — С.8.

¹⁸² *Величко С.* Назв.праця. — С.219; *Петровський М.* Назв.праця. — С.203-204.

¹⁸³ *Величко С.* Назв.праця. — С.219; Акты ЮЗР. — Т.7. — С.311.

¹⁸⁴ *Величко С.* Назв.праця. — С.219; *Петровський М.* Назв.праця. — С.203; Акты ЮЗР. — Т.7. — С.317-322; *Герасимчук В.* Виговський і Юрій Хмельницький // ЗНТШ. — 1904. — Т.60. — В.4. — С.47-48; Акты ЮЗР. — Т.7. — С.316; Памятники ВК. — Т.3. — Отд.3. — С.394-395, 399-400.

¹⁸⁵ Акты ЮЗР. — Т.7. — С.317-319; *Величко С.* Указ.праця. — С.219-220; *Петровський М.* Назв.праця. — С.203; *Мицик Ю.* Іван Виговський. — С.232; *Герасимчук В.* Виговський і Юрій Хмельницький. — С.32.

- 186 *Востоков А.* Судьба Выговских и Ивана Нечая // Киевская старина. — 1890. — № 1/3. — С.37.
- 187 Памятники ВК. — Т.3. — Отд.3. — С.419-420; 428-429.
- 188 Акты ЮЗР. — Т.7. — С.307; Т.15. — С.439-440; *Герасимчук В.* Назв.праця. — С.21, 28; Памятники ВК. — Т.3. — Отд.3. — С.345-350.
- 189 Акты ЮЗР. — Т.7. — С.307,310,313; *Герасимчук В.* Назв.праця. — С.21.
- 190 *Величко С.* Назв.праця. — С.220; Памятники ВК. — Т.3. — Отд.3. — С.396; *Петровський М.* Назв.праця. — С.203.
- 191 *Величко С.* Назв.праця. — С.220; Памятники ВК. — Т.3. — Отд.3. — С.352; *Герасимчук В.* Назв.праця. — С.21-22.
- 192 Памятники ВК. — Т.3. — Отд.3. — С.351-353; *Герасимчук В.* Назв.праця. — С.22.
- 193 *Герасимчук В.* Назв.праця. — С.22-23; Акты ЮЗР. — Т.7. — С.307.

Зміст

1. Вступ.....	3
2. С.Величко про гетьманство І.Виговського.....	18
а) Перші кроки на посаді гетьмана: формування внутрішньої і зовнішньої політики.....	18
б) Старшинсько-козацька опозиція гетьману та початок міжусобної війни на Україні.....	33
в) Політика гетьмана відносно Польщі: Гадяцька угода та її оцінка С.Величком.....	44
г) С.Величко про окупацію України московськими військами: битва під Конотопом.....	52
3. Висновки	86

Підписано до друку 05.04.99 Формат 60x84 1/16
Ум.друк.арк. 5,68 Обл.вид.арк. 5,88
Тираж 100. Зам. 85 1999 р. Ціна договорна

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України
Київ-1, Грушевського, 4

